

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Teologická fakulta

Katedra etiky, psychologie a charitativní práce

Diplomová práce

RIZIKA A PŘÍNOSY VYPLÝVAJÍCÍ ZE VZTAHU SOCIÁLNÍHO PRACOVNÍKA A KLIENTŮ S MENTÁLNÍM POSTIŽENÍM

Vedoucí práce: Dr. Ing. Alois Křišťan, Th. D.

Autor práce: Bc. Jitka Kupsová

Studijní obor: Etika v sociální práci

Forma studia: Kombinovaná

2015

Diplomová práce v nezkrácené podobě

Prohlašuji, že svoji diplomovou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění, souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č.111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

25. 3. 2015

Děkuji vedoucímu diplomové práce dr. Ing. Aloisu Křišťanovi, Th.D. za jeho cenné rady a metodické vedení práce. Poděkování patří také doc. Jakubovi Sirovátkovi, Dr. phil. za jeho čas a ochotu při odborných konzultacích. Děkuji také rodině za podporu a trpělivost.

Obsah

Úvod	6
1. Vztah jako antropologický fenomén	8
1.1 Problematika vztahu v současné společnosti	9
1.2 Hodnota a důstojnost člověka jako základ symetrického vztahu	12
1.3 Lidský vztah v myšlenkách některých představitelů významných filosofických a náboženských směrů	14
1.3.1 Aristotelovo pojetí přátelství	15
1.3.2 Giovanni Pico della Mirandola a jeho pojetí důstojnosti člověka	19
1.3.3 Úcta k člověku v díle Immanuela Kanta	21
1.3.4 Význam a důstojnost člověka v odpovědnosti a lásce v pojetí judaismu	23
1.3.4.1 Výlučné postavení člověka v učení Rabiho Chajima Voložinera	25
1.3.4.2 Láska k Bohu a k bližnímu v díle Rabiho Löwa	27
1.3.5 Vztah k bližnímu, láska a důstojnost v křesťanství	29
1.3.5.1 Láska a její možné podoby	30
1.3.5.2 Láska k Bohu a k bližnímu jako podstata křesťanské víry	31
1.3.5.3 Milosrdenství, projev křesťanské lásky k bližnímu	33
1.3.6 Nezastupitelný význam vztahu v Buberově filosofii	35
1.3.7 Lidský vztah v pojetí Emmanuela Lévinase	39
2. Pobytové zařízení jako místo realizace mezilidských vztahů	42
2.1 Specifika realizace vztahů v zařízení poskytujícím pobytové služby	43
2.2 Specifika v chování a v potřebách osob s mentální retardací	45
2.3 Rizika mocenského postavení pracovníků v pomáhajících profesích	47
2.4 Hranice vztahu klienta a pracovníka	49
2.4.1 Význam autonomie ve vztahu	49
2.4.2 Uzavřené hranice u pomáhajících pracovníků	50
2.4.3 Splývání hranic mezi pracovníkem a klientem motivované soucitem	51
2.4.4 Ochrana osobní hranice pracovníka	51
2.5 Předpoklady dobrých mezilidských vztahů v pobytových zařízeních	53
2.5.1 Příčiny vzniku konfliktních situací ve vztahovém prostředí pobytových zařízení	54
2.5.2 Komunikační strategie řešení konfliktních situací v pobytovém zařízení	55
3. Příklady současných náhledů na realizaci vztahu mezi pracovníkem a klientem v pobytových zařízeních	57
3.1 Přístup zaměřený na osobu v pojetí Marlis Poertner	57
3.1.1 Přístup zaměřený na osobu v pobytovém zařízení	57
3.1.2 Význam kontextu sdělení ve vztahu mezi klientem a pracovníkem	58
3.1.3 Tři složky přístupu zaměřeného na osobu	59
3.1.4 Empatie a emoce jako součást vztahu ke klientovi	60
3.1.5 Úcta k osobnosti v rámci koncepce zaměřené na osobu	63
3.1.6 Kongruence jako podmínka vzájemné důvěry ve vztahu ke klientovi	66

3.1.7 Vztah ke klientům v rámci koncepce na osobu zaměřeného přístupu	67
3.2 Vývoj vztahu pracovník – klient v rámci deinstitucionalizace	69
3.2.1 Důvody deinstitucionalizace sociálních služeb s důrazem na vztahové prostředí klienta	70
3.2.3 Předpokládaná změna vztahu klienta a pracovníka v rámci deinstitucionalizace	71
3.3 Osvobození lidského srdce ve vztahu k lidem s postižením dle Jeana Vaniera	75
3.3.1 Podstata vztahu mezi klientem a asistentem v komunitě Archa	76
3.3.2 Hledání lidství ve vztahu k člověku s postižením	77
3.3.3 Význam lásky v procesu proměny srdce pracovníků a klientů	77
3.3.4 Přátelství ve vztahu pracovníka a klienta v komunitách Archa	79
3.4 Přístup k lidem s postižením v rámci camphillských komunit	80
4. Diskuse	83
4.1 Zkoumání rizik a přínosů přátelského vztahu pracovníka a klienta s důrazem na jednotlivce	83
4.2 Zkoumání rizik a přínosů přátelského vztahu pracovníka a klienta s důrazem na instituci pobytového zařízení	86
4.3 Zkoumání rizik a přínosů přátelského vztahu pracovníka a klienta s důrazem na společnost	91
Závěr	94

Úvod

Téma vztahů mezi pracovníky a klienty v zařízeních poskytujících pobytové služby jsem si vybrala z několika následujících důvodů. Při svém zaměstnání v zařízení pro dospělé osoby s mentálním postižením jsem byla s touto problematikou každodenně konfrontována. Rovněž při výzkumu v mé bakalářské práci na téma zneužití moci v pomáhajících profesích jsem se při rozhovorech s pracovníky s tématem hranice vztahu opakovaně setkávala. Jelikož jsem se však této otázky tehdy dotkla jen okrajově, předsevzala jsem si rozpracovat toto téma v mé případné diplomové práci.

Problematicku hranice vztahu mezi klientem a pracovníkem jsem lokalizovala do zařízení poskytujících rezidenční služby jednak z toho důvodu, že s ním mám bezprostřední zkušenost, ale především proto, že soužití pracovníků a klientů v těchto zařízeních se svou specificitou poněkud vymyká představě čistě profesionálního vztahu. Aktuálnost výše zmíněného tématu jsem si ověřila např. při událostech z minulého roku v zařízení litoměřické diecézní charity, kdy nesrovnalosti ve vztahové rovině vůči klientům a protichůdné postoje vedení a pracovníků pravděpodobně vedly k tomu, že dlouholetí pracovníci podávali hromadné výpovědi ze zaměstnání.

Poté, co se v duchu zákona o sociálních službách a Standardů kvality sociálních služeb aktivně řeší kvalita a hodnocení těchto služeb, vyvstává zde podle mého názoru problém jiný, zdánlivě nenápadný a podle standardů neměřitelný. Jaká rizika a přínosy plynou z uvolnění profesního vztahového rámce organizace a navázání přátelského vztahu ke klientovi s mentálním postižením, pro něhož kontakt s pracovníkem nezřídka představuje jedinou možnost navázání blízkého vztahu?

Cílem této práce je zformulovat přínosy a rizika vzniku přátelského vztahu pracovníka a klienta v pobytových zařízeních. Vycházet budu z analýzy textů některých významných myslitelů, kteří se ve svém díle zabývali podrobně problematikou lidského vztahu, jeho aspektů a forem. Také budu čerpat z děl autorů, jejichž myšlenky a názory se opírají o zkušenosti ze sociální práce, zjištěná východiska porovnáám s některými vlastními poznatky z dosavadní praxe.

Práce je rozčleněna na tři kapitoly, první kapitola, zabývající se antropologickým pojetím vztahu, se vztahuje k cíli práce zejména nalézáním souvislostí mezi pojetím inherentní důstojnosti člověka s mentálním postižením a navázáním

vztahu k blízkému člověku, definuje pojem přátelství a láska s důrazem na křesťanskou lásku *agapé*. Zároveň se zde pokusím nalézt paralely mezi východisky autorů, zabývajícími se vztahy, a touto problematikou v sociální práci. V druhé kapitole budu reflektovat specifika vztahové problematiky v pobytových zařízeních pro osoby s mentálním postižením, s důrazem na různé aspekty vztahu mezi pracovníkem a klientem. V třetí kapitole rozvedu různé pohledy na vztah mezi pracovníkem a člověkem s mentálním postižením v současných klasických i alternativních přístupech k poskytování pobytových služeb. V diskusi shrnu poznatky vztažené k cíli této práce, získané analýzou odborné literatury, a porovnáám je se stručnými, tematicky příhodnými příklady z mé praxe.

V této práci se přidržím soudobé vžitě terminologie, pojmem „klient“ míním uživatele sociální služby, zde osobu s mentálním postižením. Sociální zařízení poskytující pobytové (rezidenční) služby podle zákona 107/2006 Sb. o sociálních službách pro účel textu zkracuji na „pobytové zařízení“, popř. „ústavní zařízení“. „Pracovníkem“ zde zkráceně označuji sociálního pracovníka, pracovníka sociální péče či jiného pracovníka pomáhající profese, který je v každodenním kontaktu s klientem s mentálním postižením v pobytových zařízeních.

Při antropologickém pojetí vztahu budu vycházet z děl Aristotela, Kanta, Pica della Mirandola, Lévinase, Bubera, Rabiho Löwa, Rabiho Chajima Voložinera, Halíka, Sokola, Spaemanna, Ockenfelse, Baumana aj. V křesťanském pojetí vztahu a přátelské lásky se přidržím soudobé nauky církve, budu se opírat o encykliky Jana Pavla II., Benedikta XVI. a Františka, a další církevní dokumenty. V kapitolách o vztahu pracovníka a klienta v pobytových zařízeních sociálních budu čerpat z textů Matouška, Kopřivy, Slowíka, Novosada, Musila, Guggenbueh-Craiga, Křivohlavého, Vaniera, Chába, Portnerové aj. K uvedení údajů o aktuální situaci budu čerpat z internetových zdrojů. Při odkazování na literaturu použiji metodu průběžných poznámek, pouze u biblických citátů odkazuji přímo v textu podle všeobecných zvyklostí a pro lepší přehlednost. V diskusi uvedu v poznámkách pod čarou jednak údaje o zdroji citace, dále kapitolu nebo podkapitolu této práce, v níž je možné téma dohledat.

1. Vztah jako antropologický fenomén

V této kapitole bude pojednán vztah a jeho aspekty jako neoddělitelná součást lidství, neboť člověk jako osoba je nejen bytostí individuální, ale zároveň sociální, která může některé své hodnoty uskutečnit pouze ve společenství.¹ Člověk je bytostně určen k tomu, aby vytvářel vztahy, mezilidské interakce, ze své přirozenosti odpovídá na své vlastní potřeby na základě vztahové subjektivity, to znamená jako svobodná a odpovědná bytost, která uznává nutnost integrovat se a spolupracovat s jinými lidmi. Protože tyto interakce může ovlivňovat nejen touha po sebedarování, ale i egoismus, sklony k utiskování druhého nebo individualistická uzavřenost,² vztahy, do kterých v průběhu života člověk vstupuje, mohou nabývat nejrůznějších forem. Hovoříme tedy o vztazích negativních, neutrálních, pozitivních nebo ambivalentních dle jejich emočního zabarvení. Dále můžeme rozlišit sílu vztahu a jeho symetrii (viz kap. 1.2).

V následujících kapitolách bude zmiňován především vztah ve své neutrálním až pozitivním významu, především ve smyslu profesionálního vztahu pracovníka ke klientovi, a dále ve formě přátelství, resp. přátelské lásky. Přátelstvím je míněn přímý a nezištný vztah náklonnosti mezi lidmi, kteří v něm vystupují výhradě jako osoby, nikoliv jako představitelé svých funkcí, rolí apod.³ Přátelská láska, někdy definovaná jako protipól romantické, emočně nabitě vášnivé lásky, znamená pokojný dlouhotrvající vztah citové angažovanosti a oddanosti. Mezi její charakteristiky patří vzájemná důvěra, pocit bezpečí, oddanost, zájem, péče, respekt k odlišnostem, připravenost pomoci. V anglickém jazyce se pro ni používá příhodné slovo „caring“, v českém jazyce bychom ji mohli nejuvýstižněji popsat vazbou „záleží mi na tobě.“⁴ Dále k problematice lásky v pojetí teologie viz kap. 1.3.5.1.

Hovoříme-li o charakteristice vztahu já – ty, stojí tu proti sobě právě dva určití lidé, každý sám za sebe, člověk se pokouší předjímat pocity toho „druhého“, má odpovědnost vůči druhému za to, co řekne nebo udělá. „Ten druhý“ člověka neustále vytrhává z vlastních myšlenek a podněcuje ho k jiným úvahám, kterým by se například rád vyhnul, nebo by na ně sám nepřišel. Rozhovor, ať už probíhá na jakékoliv úrovni, je nedílnou součástí vztahu, představuje opravdovou hodnotu ve vztahu, má skutečnou

¹ Srov. Ockenfels, W., Katolická sociální nauka, s. 63.

² Srov. Papežská rada pro spravedlnost a mír, Kompendium sociální nauky církve, čl. 149–150.

³ Srov. Sokol, J., Malá filosofie člověka, slovník filosofických pojmů, s. 351.

⁴ Srov. Tavel, P., Pojem lásky v současnej psychologii, in Teologické texty, 2008/2

cenu, ačkoliv může být i nepříjemný.⁵ Komunikaci můžeme považovat za nedílnou součást vztahu mezi lidmi, což dokládá Emmanuel Lévinas ve svém pojetí rozhovoru: „Autentický vztah k druhému nelze zachytit pojmem vidět, tímto autentickým vztahem je právě rozhovor, přesněji řečeno odpověď či odpovědnost.“

Otázka spravedlnosti ve vztahu vyvstává z problematiky existence „třetího“, dalšího člověka mimo vztah já–ty. Skutečnost lidské multiplicity nastoluje spravedlnost, neboť týž meziosobní vztah, který má člověk s druhým, musí navázat i se všemi ostatními lidmi. Spravedlnost je formou omezení privilegovanosti „druhého“.⁶ Guggenbuehl-Craiga uvádí tezi, že každý vztah je svým způsobem do jisté míry nepřátelský jinému vztahu, v každém vztahu tkví nárok na výlučnost.⁷ S malou skupinkou lidí se člověk může stýkat s každým vždy jako s „ty“. Jakmile je skupina příliš velká, dochází k nemožnosti rozlišit každého zvlášť a naslouchat každému, lidé jsou vnímáni jako houf, jednání s těmito lidmi se posléze ustaví na hromadných, zvěčňujících způsobech. Dle Sokola můžeme i přístup k velké skupině lidí označit za „vztah“, avšak v jistém smyslu pouze za přístup nouzový, nedokonalý, nedůstojný a nebezpečný.⁸

1.1 Problematika vztahu v současné společnosti

Fenomén proměny charakteru lidských vztahů, typický pro počátek třetího tisíciletí, pro dobu, kterou polský sociolog Zygmunt Bauman nazývá výstižně „tekutá modernita“, prostupuje i do sféry vztahů mezi pracovníky a klienty s mentálním postižením.

Dnešní svět je prostoupen informačními kanály, informace různého významu působí na člověka takřka nepřetržitě, společnost prostupuje existenciální strach. Tento strach, způsobený neustálou hrozbou změny, vyplývá z lidského „pokroku“, který donedávna člověk vnímal jako příslib nadcházejícího blaha. Člověk dnes touží po blahobytu, nikoliv ve strachu před materiální nouzí, nýbrž ve strachu před všudypřítomnou existenciální nejistotou.⁹ Pokrok se stal příčinou nejistoty v oblasti

⁵ Srov. Sokol, J. Malá filosofie člověka, slovník filosofických pojmů, s. 71.

⁶ Srov. Lévinas, E., Etika a nekonečno, s. 210.

⁷ Srov. Guggenbuehl-Craig, A. Nebezpečí moci v pomáhajících profesích, s. 43.

⁸ Srov. Sokol, J. Malá filosofie člověka, slovník filosofických pojmů, s. 72.

⁹ Srov. Halík, T. Vzýván i nevzýván, s. 187.

zaměstnání, přátel, postavení a z nich plynoucího pocitu sebedůvěry. Pokud se naše životní naděje opírají pouze o tyto základy, jsou podle Baumana poněkud vratké.¹⁰

Vztah v dnešním světě „neřízené individualizace“, ve společnosti prostoupené strachem, se zdá být něčím velmi křehkým. Zrušitelné, flexibilní vztahy tvoří kontrast k hodnotám ve vztazích v minulosti, které vytvářely pro člověka odolný, spolehlivý rámec, do něhož bylo možné bezpečně umístit všechny mezilidské interakce. Člověk v „tekuté modernitě“ touží neustále po navazování nových vztahů, ačkoliv je neustále na pozoru před „spřízněním“. Takoví lidé mají strach, že jim pevný vztah bude přítěží a že budou omezeni ve svobodě k navázání dalšího vztahu.¹¹ S rostoucí vyspělostí společnosti dochází dle Šulisty k „mrhání věcmi a mezilidskými vztahy“, láskou, důvěrou, přátelstvím, úctou. Vztahy ztrácejí svou duchovní podstatu, materializují se.¹²

Touha po ekonomické prosperitě naučila dnešního „spotřebitele“ neopravovat, nýbrž „vyhodit a koupit nové“. Model, který činí ze vztahů smlouvu na dobu určitou, druhého člověka degraduje na spotřební zboží, které buď vyhovuje, nebo nevyhovuje. V případě, že vztah přestane fungovat, člověk nevyvíjí energii na možnost zlepšení, ale druhého člověka jednoduše vymění.

Aby se člověk mohl bránit této možnosti, vyvaruje se investovat do vztahu přílišné city, závislost na druhém nebo odpovědnost za druhého. Vzniká „vztah sám o sobě“, do kterého lidé vstupují především kvůli tomu, co z něj mohou získat, a v případě, že tato skutečnost pomine, vztah ukončí.¹³ Pochopitelně se takový životní styl nedá zcela zobecnit, někteří lidé právě v reakci na tyto aspekty moderního života hledají zakotvení v tradičních hodnotách a vztazích. Nicméně některé nové fenomény ovlivňují životy a vztahy takřka všech lidí nejen v západní civilizaci. Náhradou za bezprostřední mezilidské interakce se staly „virtuální vztahy“, které se vyznačují větší frekvencí a intenzitou, ale kratší dobou interakce a větší povrchností. Komunikace se omezuje na konkrétní téma a aktuální záležitosti, tyto interakce jsou chráněné proti neohraničenosti mezilidských vztahů. Nejzásadnějším přínosem virtuální blízkosti je dle Baumana odtržení komunikace a vztahu.¹⁴ V dnešní společnosti je aktuální takový přístup

¹⁰ Srov. Bauman, Z. Tekuté časy, s. 19.

¹¹ Srov. Bauman, Z. Tekutá láska, s. 14.

¹² Srov. Šulista, P., Prokopius, V. Krize svědomí, s. 133.

¹³ Tamtéž, s. 93.

¹⁴ Srov. Bauman, Z. Tekutá láska, s. 69.

k životu, jaký vyžaduje styl mediální prezentace, a to rychlý sled pestrých záběrů, které na chvíli upoutají, ale nikdy ne nadlouho, aby uvolnily místo dalším.¹⁵

Člověk, zahlcený vjemy a informacemi, nemá pochopení pro příběh druhého člověka, nedovede už tolik s opravdovým zájmem naslouchat, zajímat se o druhého. Před masovým rozšířením telekomunikace platilo vyprávění za významný zdroj zábavy a poučení, lidé nebyli limitováni ochotou nebo neochotou druhého naslouchat. V pobytových zařízeních se s tímto problémem můžeme setkat často. Klienti, ať už senioři nebo osoby s postižením, mají potřebu sdělit blízkým osobám, například pracovníkům, nějaký příběh, dojem, myšlenku. Vzhledem k jejich často zhoršeným komunikačním dovednostem pracovník řeší problém, jak nalézt čas a trpělivost, aby si jejich sdělení vyslechl až do konce. Opakované přehlížení nebo pouhé předstírání zájmu snižuje důstojnost klienta a brání vytvoření oboustranného vztahu. Křivohlavý tyto projevy označuje za „devalvační“, a považuje je za znevažování až ponižování v mezilidském styku.¹⁶ Podle mých dosavadních zkušeností nenaplněná potřeba sebevyjádření, nedostatek příležitosti k rozhovoru s někým, kdo se zájmem naslouchá, patří mezi časté starosti některých klientů v pobytových zařízeních. Tato potřeba v některých případech bývá odsouvána do pozadí na úkor upřednostňování neměnného pravidelného denního režimu, kterému je naopak někdy přisuzován přílišný význam.

Vztah k postiženým lidem k dnešní společnosti je ovlivňován společenským tlakem na konformitu, neboť normy dané skupiny vznikají v prostředí určité kultury a jsou podmíněny vývojem celé společnosti. Současná společnost není podle Šulisty ovládána zvnějšku příkazy a donucováním, ale zvnitřku vytvářením „samozřejmých pravd“, se kterými je „normální souhlasit“.¹⁷

Přizpůsobení se tomu, co je v dané společnosti běžné, ovlivňuje vnímání lidí, kteří se nějakým způsobem odlišují od společensky vnímané normy, tudíž i osob s postižením, jako cizího a rušivého prvku společnosti.¹⁸ Dle Ockenfelse nároky společnosti v žádném směru neruší svobodné rozhodování člověka podle vlastního svědomí. Subjektivní svědomí a jednání je odkázané na etické principy jednotlivce.¹⁹ Je

¹⁵ Srov. Halík, T., *Vzývání i nevzývání*, s. 190.

¹⁶ Srov. Křivohlavý, J., *Jak přežít vztek, zlost a agresi*, s. 28.

¹⁷ Srov. Šulista, P. Prokopius, V., *Krize svědomí*, s. 39.

¹⁸ Srov. Ludíková, L. a kol., *Kombinované vady*, s. 7.

¹⁹ Srov. Ockenfels, W., *Katolická sociální nauka*, s. 64.

užitečné vycházet z tohoto východiska i ve vztahu mezi pracovníkem a klientem, neboť názory pracovníka a organizace, jejímž je zaměstnancem, se nemusí vždy shodovat.

1.2 Hodnota a důstojnost člověka jako základ symetrického vztahu

Vztah s druhým člověkem považuje Bauman za předpoklad uvědomění si vlastní hodnoty. Člověk musí pocítit skutečnost, že je objekt hodný lásky a že je mu poskytnut důkaz tohoto uznání. Potřebuje vědět, že ho ostatní respektují, že je v něm něco, co jim může nabídnout jen on, že má význam nejen sám pro sebe.²⁰ Kalvach definuje důstojnost jako hodnotu života, kterou člověk zakouší ve vztahu úcty. K rozpoznání vlastní důstojnosti musí člověk zakoušet vztahy s jinými lidmi, a to konkrétně vztahy úcty.²¹ Soudková k této problematice uvádí, že sebeúcta a úcta prokazovaná druhému patří společně s porozuměním k nejdůležitějším podmínkám pro vytváření a rozvíjení dobrých mezilidských vztahů.²² Pojem lidské důstojnosti může být užíván jako označení pro „výsadu“ nebo kvalitu jednotlivce, souhrn vlastností, kterých může v životě docílit. Tato definice by ovšem znamenala, že mnozí jedinci by důstojnost neměli, či by byli méně důstojní než jiní. Důstojnost v takovém pojetí se nazývá *kontingentní*. Naopak *inherentní* nebo *ontologická* důstojnost náleží každému jednotlivci bez rozdílu, vyplývá ze samotné podstaty člověka.²³ V této práci bude pojem „důstojnost“ používán pouze ve smyslu „důstojnost inherentní“.

Každý pracovník v pomáhající profesi se dříve nebo později potýká s dilematem, zda klienty usměrňovat podle svých představ, nebo v nich respektovat svébytného partnera. Musil rozlišuje ve vztahu s klientem jednostrannost a symetrii. Mezi podmínky vzniku symetrického vztahu řadí dialog mezi pracovníkem a klientem, v jehož rámci považuje pracovník své a klientovy představy o řešení problému za rovnocenné. V symetrickém vztahu je klient chápán jako komunikační partner, pracovník usiluje o vzájemné porozumění. Naopak jednostranně komunikující pracovník dává svému protějšku najevo svou převahu, kontrolou klienta se snaží změnit či ovlivnit něco, co si klient sám nepřeje.²⁴ V symetrickém vztahu dle Musila převládá

²⁰ Srov. Bauman, Z., Does Ethics Have a Chance in a World of Consumers?, s. 35.

²¹ Srov. Kalvach in Svobodová, s.2.

²² Srov. Soudková, M., O zdravých vztazích mezi lidmi, s. 12.

²³ Srov. Šrajer, J. Lidská důstojnost a sociální práce, In Sociální práce/Sociálna práca 2/2006, s. 110.

²⁴ Srov. Musil, L., Ráda bych vám pomohla, ale., s. 90.

především přirozená autorita pracovníka, pokud ji klient uzná. Na druhou stranu pracovník by měl zároveň uznat autoritu klienta a jeho podíl na možném řešení problému. V asymetrickém vztahu se uplatňuje spíše autorita přidělená zákonem nebo jiným pověřením.²⁵

Pokud pojednáme vztah pracovníka a klienta z hlediska inherentní důstojnosti, pak shledáme, že každý vztah je ve své podstatě symetrický, neboť obě osoby, bez ohledu na postavení vůči druhému, mají stejnou hodnotu a důstojnost. Naopak z pohledu pozic zúčastněných zůstává i v případě snahy o „symetrický vztah“ vždy alespoň minimální asymetrie, vyplývající z rozdílných možností, zkušeností, dovedností a potřeb klienta a pracovníka.

Přátelský vztah se blíží symetrickému vztahu, projevuje se vzájemnou náklonností, upřímností, možností svěřit se jeden druhému beze strachu, že ho druhý odsoudí. V takovém vztahu může člověk „být sám sebou“, pociťuje plně svou lidskou důstojnost bez ohledu vnější stránky jeho osobnosti. Soudková uvádí domněnku, že pokud to, co nazýváme přátelským vztahem, je pouze vztah založený výhradně na vlastní potřebě jeho aktérů, nejedná se o dobrý mezilidský vztah.²⁶

Chtěla bych na tomto místě zmínit postoje již zesnulého Milana Chába, dlouholetého ředitele ústavu sociální péče v Horní Poustevně na Děčínsku, mimo jiné významného propagátora deinstitucionalizace. Cháb soustavně zdůrazňoval hodnotu lidské důstojnosti lidí s postižením, požadoval po společnosti, aby s nimi jednala jako s rovnocennými lidskými bytostmi, zdůrazňoval jejich právo na to, být vnímáni jako naši spoluobčané. Vyzdvihoval právo každého na důstojnost, plynoucí z prostého faktu existence lidské bytosti, důstojnost vyplývající z jedinečnosti člověka mezi ostatními stvořeními. Chtěl podpořit znevýhodněné osoby ve vybudování životních podmínek se stejnými možnostmi, jaké mají jejich vrstevníci.²⁷ Jeho názory a praktické působení u osob s mentálním postižením vycházejí z rovnocenného přístupu, úcty a uznání důstojnosti klienta, podporují výše zmíněnou Kalvachovu definici lidské důstojnosti a také stanovisko, že v případě, že pracovník uzná klienta jako partnera v diskuzi, považuje jeho názor za hodnotný, podtrhuje tím jeho osobní důstojnost a prokazuje mu úctu.

²⁵ Tamtéž, s. 93.

²⁶ Srov. Soudková, M., O zdravých vztazích mezi lidmi, s. 12.

²⁷ Cháb, M., Svět bez ústavů, s. 3.

Z předchozích souvislostí vyplývá předpoklad, že teprve skrze vztah s druhým získáváme pocit vlastní důstojnosti, zároveň odhalení důstojnosti druhého a prokazování respektu a úcty podmiňuje navázání dobrého vztahu s druhým člověkem.

1.3 Lidský vztah v myšlenkách některých představitelů významných filosofických a náboženských směrů

Chceme-li zkoumat přátelský vztah k člověku s postižením a vycházíme-li z výše zmíněného předpokladu, že vztah a důstojnost člověka spolu bytostně souvisí, můžeme si následně položit otázku: Z jakých myšlenkových zdrojů pramení požadavek dnešní společnosti chápat každého člověka jako jedinečnou bytost hodnou úcty, důstojnosti a rovného přístupu?

Z historie známe mnoho příkladů, kdy se členové určitých mocenských skupin považovali za hodnotnější lidské bytosti než příslušníci skupiny jiné. Odepírali jim právo na úctu a důstojnost. Vůdčí osobnosti těchto skupin či režimů často používaly vědecké nebo filosofické argumenty k podpoře svého zločinného konání. Aby dnešní společnost dokázala čelit těmto argumentům v případě, že by se podobné hrozby opakovaly, vyvstává před ní nutnost nejen uznávat důstojnost každého lidského jedince, nýbrž také znát kulturní a historická podložení tohoto postoje.

Uznání lidské důstojnosti v rámci ideje lidských práv se vyvinulo ve své nejuniverzálnější podobě právě v evropsko-americké kulturní oblasti. Vycházíme z předpokladu, že ke zdůvodnění respektu k lidské důstojnosti zde nalézáme nejpřesvědčivější argumenty. Odpovědi na otázku, proč vůbec považovat každého člověka za stvoření hodné respektu a úcty, pocházejí ze dvou historických a kulturních kořenů. Jedním byla křesťanská, na judaismus navazující náboženská tradice, druhým řecká filosofická tradice, podporující myšlenku, že mravní zákony vyplývají z lidské přirozenosti, na jejímž základě má člověk vůči jiným lidem práva a povinnosti.²⁸ Tyto myšlenkové proudy formovaly evropský kulturní prostor, a také se navzájem ovlivňovaly jednak prostřednictvím filosofických a náboženských diskursů, tak i prolnutím v osobnostech některých filosofů a teologů.

²⁸ Srov. Sousedík, S., Svoboda a lidská práva, s. 12.

Nekladu si za cíl podat vyčerpávající přehled všech filosofů a filosofických směrů, kteří měli vliv na dnešní pohledy na lidskou důstojnost, vztahy, lásku a přátelství, neboť postihnout celou šíři tohoto problému by několikanásobně přesáhlo zamýšlený rozsah této práce. Spíše se zaměřím na dílo některých filosofů, reprezentujících výše zmíněné kulturní a náboženské směry, kteří věnovali ve svých textech otázce lidského vztahu, důstojnosti, přátelství a lásky soustředěnou pozornost. Pokusím se nalézt paralely s jejich východisky v současných vztazích, chování a jednání pracovníků a klientů v pobytových zařízeních pro osoby s mentálním postižením.

1.3.1 Aristotelovo pojetí přátelství

V této kapitole podám stručný souhrn některých Aristotelových myšlenek týkajících se přátelství, následně se je pokusím reflektovat v souvislosti s problematikou vzniku či chybění přátelských vztahů v ústavních zařízeních. Některá z témat vztahové problematiky, kterých se zde dotknu jen okrajově v souvislosti s Aristotelovým pohledem na přátelství, rozeberu v některých z následujících kapitol.

Aristoteles ve svých třech spisech o etice věnoval ctnosti přátelství neopominutelnou část, nejpodrobněji ji rozebírá v osmé a deváté knize Etiky Nikomachovy. Přestože některé jeho teze jsou podmíněné dobovým kontextem, smysl mnoha Aristotelových myšlenek přetrvává do současnosti a mohou být inspirací k zamýšlení nad zkoumaným tématem. Pro Aristotela znamená přátelství nejvyšší lidské dobro, přičemž by bez něho člověk nechtěl žít, i kdyby se mu dostávalo všech ostatních výhod. Vysoká hodnota, jež Aristoteles přisuzuje této ctnosti, je patrna z následujícího citátu: „Přítel je druhé já.“²⁹

Aristoteles rozděluje tři druhy přátelství:

- 1) dokonalé přátelství
- 2) přátelství pro užitek
- 3) přátelství pro rozkoš³⁰

²⁹ Zamarovský, P. Příběh antické filosofie, s. 282.

³⁰ Srov. Aristoteles, Etika Nikomachova, dále EN 1155b.

Vzhledem k problematice se budu podrobněji zabývat prvními dvěma druhy přátelství, rozbořem třetího typu bych se příliš odchýlila od cílů této práce. Podle Aristotela nemiluje v souladu s dobrem žádný člověk, který navazuje přátelství pro prospěch nebo s ohledem na příjemnost.³¹

Dokonalé přátelství je navazováno mezi dobrými lidmi, vyznačuje se tím, že si přátelé přejí vzájemně dobro, mají rádi jeden druhého kvůli jeho osobnosti. Přátelství pro užitek se vyznačuje především tím, že se jednomu od druhého dostává nějakého užitku, nezáleží tudíž na osobě jako takové, ale především na jejím přínosu pro druhého.

Pokud se řídíme podle Aristotela vymezení přátelství, můžeme nalézt takové typy vztahů i mezi pracovníky a klienty v ústavních zařízeních. Dle Aristotela se přátelství pro užitek vyskytuje především mezi nerovnými lidmi, ať už se tato nerovnost týká majetku či postavení.³² V ústavních zařízeních je nerovnost mezi pracovníky a jejich klienty stále více či méně patrná, může se týkat vnějších znaků nadřazenosti nebo jen vnitřního přesvědčení některých pracovníků. Jsou zde patrná a dobře definovaná „dobra“, která poskytuje pracovník klientovi, přímou péči počínaje a zprostředkováním sociálního kontaktu konče. Naopak klient je užitečný pracovníkovi skrze vykonávanou činnost, jejímž je on sám středobodem. Pracovník je díky existenci klientů zaměstnán se všemi materiálními i nemateriálními výhodami z toho plynoucími. Mnohdy můžeme počítat mezi benefity z pomáhajících profesí klientovu závislost na pracovníkovi, která mu skrytě vyhovuje, pracovník nachází v pečování o druhé smysl života apod. (Tato problematika bude více rozpracována v dalších kapitolách). Každopádně se jedná o oboustranně vyhovující stav, který funguje, pokud není vnějšími okolnostmi přerušen, vztah náhle skončí a je nahrazen jiným.

Podle Aristotela se přátelství druhého typu snadno ruší, neboť „nebyli přáteli sobě, nýbrž prospěšnosti“.³³ Takové přátelství také končí, pokud přestanou existovat důvody, proč fungovalo, neboť „...nemilovali sebe, nýbrž to, co každý měl a co není stálé, proto jsou taková i jejich přátelství.“³⁴ Přátelství tohoto typu stojí a padá s faktem, zda jeden druhého stále potřebuje, na jistotu trvání se oba nemohou

³¹ Srov. Aristoteles, Magna Moralia, dále MM 1209a.

³² Srov. Aristoteles, EN 1159b.

³³ Tamtéž, EN 1156b.

³⁴ Aristoteles, EN 1163b.

spolehnout³⁵. V ústavních zařízeních patří nejistota vztahů ke každodenním normám. Při neustále fluktuaci personálu se klienti naučí překotně navazovat kontakty a rychle oželeť vztah poté, co většinou bez předchozího varování skončí.

Přátelství prvního typu je podle Aristotela vzácnější, protože „je málo lidí takové povahy.“³⁶ Je potřeba, aby se přátelé navzájem dobře poznali a dokázali si, že jsou „hodni lásky a důvěry“, podmiňuje tedy dobré přátelství společným soužitím. Tato podmínka ke vzniku dokonalého přátelství v ústavním zařízení je splněna vrchovatě, ačkoliv ve společnosti mimo ústavu je dlouhodobé soužití lidí, které nespojuje nějaký příbuzenský svazek či intimní vztah, spíše výjimečné. O výhodách možnosti dobrého poznání klienta a kontextu jeho chování v pobytovém zařízení pojednám v kapitole 3.1.2.

Dle mého mínění je výše zmíněný model přátelství pro užitek podporován a vyžadován po pracovnících v sociálních službách. Chovat se nekonfliktně, plnit klientovy potřeby pokud možno v rámci kompetencí. Citově se angažovat pouze do výše definované často skloňovaným termínem „empatie“. Po ukončení pracovního vztahu prostě opustit klientův život. Důraz je kladen na dodržení institucionálního rámce, např. Matoušek argumentuje hrozbou stranění některým klientům, jelikož je obtížné poskytnout stejnou péči všem, a také rizikem vytvoření osobního vztahu s klientem či vyhořením.³⁷

Tato varování můžeme bez obav aplikovat na klienty, s nimiž trávíme pouze zlomek jejich běžných životů, na ty, kteří mají své vlastní sociální kontakty. Avšak pro některé lidi, žijící dlouhodobě v ústavních zařízeních, představují pracovníci prakticky jediný sociální kontakt. Samozřejmě, že se nejedná o ideální stav, k této problematice přejdu v dalších kapitolách. Představme si tedy takového člověka žijícího mezi pracovníky, kteří by se striktně drželi profesních instrukcí. Stačí člověku-klientovi ke spokojenému životu, pokud je mu umožněno navazovat pouze přátelství pro užitek? Domnívám se, že nikoliv. Předpokládám, že každá lidská bytost touží navázat alespoň jednou za život řečeno dle Aristotela „dokonalé přátelství“, které přetrvává a není závislé na vnějších okolnostech. Tato lidská potřeba se i podle mých zkušeností projevuje

³⁵ Srov. Aristoteles, MM 1209b.

³⁶ Srov. Aristoteles, EN 1156a.

³⁷ Srov. Matoušek, O., Metody a řízení sociální práce, s. 46.

v pobytových zařízeních někdy nadměrnou přichylností klientů k pracovníkům ve snaze upoutat pozornost, a vytvořit alespoň zdání opravdového přátelství.

Aristoteles klade důraz na soužití občanů skrze společné usilování o dobro v polis, kdy přátelství je nutnou podmínkou pro vznik a budování jakéhokoli společenství. Aristoteles požaduje vznik malých skupinek přátel a následné spojení - řečeno dnešní terminologií- v „sítě“ tvořící celou polis. Podle McIntyry bylo přátelství na rozdíl od Aristotelovy představy usilování občanů o společné dobro v současnosti vykázano z veřejných institucí. Tyto se sice starají o dílčí dobra člověka, chybí však komplexní snaha o dobro člověka jako takového. Přátelství se z roviny společenské přesunulo do roviny zcela soukromé, stalo se pojmenováním čistě emocionálního vztahu.³⁸

McIntyrová teorie o posunutí významu pojmu přátelství může podle mého mínění vysvětlit i dnešní důraz na striktní oddělování profesních a soukromých vztahů v institucích včetně zařízeních poskytujících pobytové služby.

Dalším důležitým rozdílem mezi oběma typy přátelství je sdílení radosti, což je podle Aristotela nezbytnou nutností k dokonalému přátelství. I v přátelství pro užitek lidé mohou přát příteli dobro a pomáhat si v nouzi, ale nepociťují z úspěchu druhého radost.³⁹ Tento poznatek mohu potvrdit i z praxe jako nejočividnější způsob rozlišení vztahu ke klientovi u jednotlivých pracovníků.

Podle Aristotela vzniká pravé přátelství pouze mezi rovnými lidmi. Na rovnost zde klade velký důraz, stává se jakýmsi synonymem pro ctnost přátelství. Přátelství stojí ve středu mezi nevraživostí na jedné straně a pochlebností na straně druhé, kdy člověk nevraživý odebírá svému protějšku kvality, kdežto pochlebník je naopak přičítá druhému víc, než jaká je skutečnost.⁴⁰ „Každý, kdo se stane přítelem, miluje své vlastní dobro a jeden druhému rovně odplácí.“⁴¹ Mezi nepodobnými vzniká pouze přátelství kvůli prospěchu, touží po sobě, protože se potřebují tak, jako „země toužívá po dešti, je-li vyprahlá půda.“⁴²

³⁸Srov., McIntyre, A., Ztráta ctnosti, s. 185.

³⁹Srov. Aristoteles, EN 1158a.

⁴⁰Srov. Aristoteles, MM 1193a.

⁴¹Aristoteles, EN 1157a.

⁴²Aristoteles, MM 1210 a.

Pokud chceme tedy hovořit o poskytnutí dobrého přátelství lidem v ústavách, a vycházíme-li z Aristotelova pojetí, snaha o rovný symetrický vztah je zde nutnou podmínkou. Patriarchální ochranný přístup k lidem s postižením je v nás hluboce zakořeněný a přes všechna vnější opatření směřující ke zkvalitňování jejich života v otázce „svébytnosti“, jak o ní hovoří Poertner⁴³, ke změně myšlení společnosti vede ještě dlouhá cesta.

Aristoteles hovoří o potřebě, aby se přátelé rovnali milováním i vším ostatním, nerovni aby dle poměru nerovnost vyrovnali.⁴⁴ I v současném pojetí sociální práce se klade důraz na zrovnoprávnění mentálně postižených klientů. Například dle Chába by se lidé s postižením měli chápat striktně jako spoluobčané, kterým společnost poskytuje služby, nikoliv péči a také oni nás mohou recipročně obohatit o různé hodnoty⁴⁵. Zdánlivá nerovnost, kterou pravděpodobně všichni cítíme při setkávání s lidmi s postižením nebo se seniory, pramení z orientace dnešní společnosti na mládí, zdraví, výkonnost. Z pohledu inherentního pojetí lidské důstojnosti zde žádná nerovnost mezi jednotlivci neexistuje. Pokud se časem podaří nenásilně přesunout tuto transformaci, která již probíhá v sociálních službách, i do lidských myslí, Aristotelova vize rovnosti v přátelství bude plně uskutečnitelná i v této oblasti.

1.3.2 Giovanni Pico della Mirandola a jeho pojetí důstojnosti člověka

K přiblížení humanistické tradice zdrojů lidské důstojnosti, coby významného aspektu mezilidských vztahů, zde uvedu pozoruhodné, v době renesance poněkud kontroverzní dílo severoitalského šlechtice Pica della Mirandola (1463–1494). Pico se pokusil o syntézu mnoha filosofických směrů a jejich dosavadních poznatků. Jeho filosofická východiska v sobě spojují prvky křesťanské, antické a orientální filosofie, zdroj inspirace nacházel i v kabalistických spisech a v okultních vědách. Podle Pica měli všichni dosavadní filosofové určitý podíl na obecné pravdě.⁴⁶ Pojetí důstojnosti člověka v Picově „manifestu humanismu“, jak bývá označováno dílo „O důstojnosti člověka“ i humanistické názory jiných filosofů významně ovlivňují společnost až do současnosti.

⁴³ Srov. Poertner, M., Na osobu zaměřený přístup v práci s lidmi s mentálním postižením, s. 6.

⁴⁴ Srov. Aristoteles, EN 1161b.

⁴⁵ Srov. Cháb, M., Svět bez ústavů, s. 6.

⁴⁶ Srov. Pico della Mirandola, O důstojnosti člověka, s. 17.

Pico della Mirandola souhlasně s křesťanským a židovským učením nachází zdroj důstojnosti v Božím stvoření, člověk je postaven do středu všeho stvořeného. Podle Picova mýtu Bůh při svém stvoření přisoudil všem jsoucňům jejich vlastní přirozenost, avšak na člověka už se tato přirozenost nedostala. Člověk získal svobodu volby toho, jakým způsobem chce svou formu naplnit, záleží na něm, zda dá přednost životu nižší, zvířecí úrovně, či se povznese k božskému. Navázal tak na filosofii pythagorejců, podle nichž člověk při konání špatných skutků může klesnout na úroveň zvířat nebo i rostlin.⁴⁷ Pico della Mirandola neskrývá svůj obdiv k lidské bytosti, staví ji na piedestal jako nejobdivovanějšího ze všech tvorů, jehož postavení mu mohou závidět „nejen nerozumná stvoření, ale i hvězdy a mysli prodlévající nad tímto světem.“⁴⁸

Důstojnost člověka u Pica pramení z přesvědčení, že se člověk vyčleňuje ze všech stvoření Božích, Bůh mu vkládá do rukou možnost zvolit svou přirozenost, jsme tedy zrozeni být tím, čím chceme. Bůh podle něj přisuzuje člověku roli svéprávného „sochaře a výtvarníka“, tím ho povyšuje na obdivovatele svého stvořitelského díla, někoho, kdo dokáže ocenit řád a krásu světa.⁴⁹ Lidskou bytost nazývá společně s Písmem Svatým „každým tělem“ nebo „vším stvořením“, přisuzuje mu aktivní účast v procesu přeměny v jakoukoliv přirozenou podobu. Nabádá tedy každého člověka, aby využil této laskavé možnosti od Nejvyššího a zhodnotil ji, nespokojil se s prostředností. Zdůrazňuje tedy pojem svobody jedince naplnit svůj život podle svého přesvědčení.⁵⁰ Obdobná východiska nacházíme i v myšlenkách současníků, např. podle Spaemanna utváříme sebe sami vždy znovu a znovu svým jednáním, teprve v průběhu života odhalujeme hranice předznamenané naší přirozeností. Veškeré lidské konání, nebo zdržení se konání, získává v průběhu života podobu osudu, podílíme se na něm sami prostřednictvím našich činů, každým slovem či gestem.⁵¹

Picovo dílo „O důstojnosti člověka“ představuje manifest humanismu, jehož zásady ovlivňují myšlení pokrokových společností dodnes. Zdroje lidské důstojnosti nachází humanismus v lidském rozumu a zkušenosti, klade důraz na emancipaci člověka a jeho osvobození. Nepopiratelná hodnota člověka patří mezi zásadní principy

⁴⁷ Srov. Pico della Mirandola, O důstojnosti člověka, s. 61.

⁴⁸ Tamtéž, s. 55.

⁴⁹ Tamtéž, s. 61.

⁵⁰ Tamtéž, s. 61.

⁵¹ Srov. Spaemann, R., Základní mravní postoje člověka, s. 85.

humanistické tradice, jež se odráží v současném pojetí vztahu k člověku jako jedinečné a důstojné bytosti.

1.3.3 Úcta k člověku v díle Immanuela Kanta

Problematiku lidského vztahu ve filosofii Immanuela Kanta nalézáme především prostřednictvím jeho idejí důstojnosti každé rozumné bytosti, jež pramení z její autonomie. Autonomie člověka spočívá dle Kanta ve skutečnosti, že každá rozumná bytost neposlouchá žádný zákon než ten, který si zároveň sama dává.⁵²

Člověk je dle Kanta členem „říše účelů“, je tedy jednak svobodný a zákonodárný, jednak poslušný těchto zákonů. Důstojnost člověka vyplývá z důstojnosti samotného zákonodárství, z jeho „nepodmíněné a nesrovnatelné hodnoty.“ Kant přisuzuje největší míru důstojnosti jediné mravnosti a lidství, např. přání dobra druhému, věrnost slibu apod. vyzdvihuje nad takové hodnoty, jakými jsou zručnost, píle, důvtip. To, že má něco nebo někdo důstojnost, znamená, že se povznáší nad jakoukoliv cenu, má v sobě vnitřní hodnotu. V říši účelů má vše buď nějakou cenu, nebo důstojnost. To, co má důstojnost, nelze nijak ocenit, tzn. klást místo toho nějaký ekvivalent.⁵³

Poněvadž člověk není žádnou věcí, tudíž mu nemůžeme nalézt ekvivalent k ocenění. Nesmíme s člověkem nijak disponovat, a to ani s člověkem ve své osobě. Nepřipouští tedy sebevraždu, jelikož toto jednání nemůže spoluexistovat s ideou lidstva jako účelu samého v sobě.

Z hlediska Kantovy etiky má tedy každý člověk morální povinnost pomoci blízkému člověku v nouzi bez ohledu na následky, jednat podle mravního zákona. Kant uznává povinnost být dobročinný tam, kde je to možné, ale jednání člověka nemá vycházet z náklonnosti, nýbrž z povinnosti. Jednání z náklonnosti považuje Kant za chvályhodné, avšak za jednání bez mravního obsahu. V současnosti se mnozí lidé, kteří jsou rozhodnutí přispět na dobročinné účely, například na provoz některého pobytového zařízení, rozhodují především ovlivnění svým soucitem. Dochází tak k nerovnoměrnému rozdělování těchto darů, kde na prvních místech se ocitají zařízení

⁵² Srov. Kant, I., Základy metafyziky mravů, 77, s. 38.

⁵³ Tamtéž, 77, s. 39.

pro nemocné děti, popř. děti s postižením, naproti tomu zařízení pro postižené dospělé osoby a seniory se ocitají v nevýhodném postavení. Za předpokladu, že bychom se řídili Kantovou etikou povinnosti, zjišťovali bychom, které zařízení potřebuje naši pomoc nejvíce, popř. bychom naši pomoc rozdělovali rovným dílem.

Stěžejní myšlenkou, jež se týká důstojnosti člověka v díle Immanuela Kanta, je bezesporu jedna z formulací kategorického imperativu: „Jednej tak, abys používal lidství jak ve své osobě, tak i v osobě každého druhého vždy zároveň jako účel a nikdy pouze jako prostředek.“⁵⁴ Spaemann poukazuje na podstatný prvek této Kantovy teze, totiž na výraz „pouze“. Je samozřejmé, že lidé se neustále používají jako prostředky k získání nějakých cílů, na tomto principu mimo jiné funguje lidské společenství. Pokud však někdo používá svého bližního „pouze“ jako prostředek, dopouští se tak znevážení jeho hodnoty a některými způsoby jednání posléze nerespektuje druhého člověka jako osobu.⁵⁵

Ten, kdo porušuje lidská práva, ohrožuje svobodu a vlastnictví druhého, si podle Kanta zamýšlí posloužit druhým pouze jako prostředkem. Člověk nesmí být myšlen pouze jako prostředek, jehož by mohla libovolně užívat jakákoliv vůle. Rozumná přirozenost existuje sama o sobě jako účel. Bytosti, jejichž přirozenost je určuje k tomu být účely samy o sobě, se nazývají osobami a stávají se nutně předmětem úcty.⁵⁶

V rezidenčních zařízeních hrozí neustálé riziko, že člověk bude chápán pouze jako prostředek, buď k vysycení pracovníkových mocenských potřeb, nebo jako prostředek k vydělání peněz. Zároveň je klient součástí hierarchie organizace, a to jako její nejnižší článek.⁵⁷ K tomuto nevýhodnému postavení ho dovedlo pouze jeho postižení a umístění do ústavu, bez ohledu na jeho jiné lidské kvality i na jeho důstojnost, danou schopností a možností být účelem sám o sobě.

Ve vztazích s klientem v těchto zařízeních se někteří pracovníci mohou dopouštět jednání s člověkem s postižením jako s objektem, nerespektují jedinečnost jeho osobnosti, vlastnická práva, právo na soukromí apod. I ve snaze učinit pro svého klienta to nejlepší, zneschopňují ho vykonáváním činností, které by mohl zvládnout sám, přebírají za něj i rozhodnutí ve zcela banálních situacích, například, co si mají

⁵⁴ Tamtéž, 66, s. 34.

⁵⁵ Srov. Spaemann, R., Základní mravní pojmy a postoje, s. 61.

⁵⁶ Srov. Kant, I., Základy metafyziky mravů, 65, s. 33.

⁵⁷ Srov. Cháb, M., Svět bez ústavů, s. 35.

obláci, kdy se najíst apod. V případě, že s klientem jednájí pouze jako s věcí, přestože by měl být dle Kanta osobou hodnou úcty z důvodu jeho přirozené vlastnosti „býti účelem sám o sobě“, zásadně tím narušují důstojnost klientovy osobnosti a zároveň se jim uzavírá možnost navázání dobrého vztahu s klientem.

1.3.4 Význam a důstojnost člověka v odpovědnosti a lásce v pojetí judaismu

V následující kapitole se pokusím vystihnout myšlenkový přínos judaismu a jeho představitelů k pojetí a chápání důstojnosti člověka, lásky k Bohu a z ní vyplývající lásky k bližnímu.

Těžiště duchovního vývoje starověkého Izraele spočívalo v náboženském monoteismu. Nejdůležitější hodnotou pro židovské náboženství je soubor biblických textů, podle pozdější křesťanské terminologie nazývané Starý zákon. Podle knihy Genesis a Exodus se Bůh zjevil již praotcům, pak Mojžíšovi v hořícím keři, a nakonec na hoře Sinaj. Biblický Hospodin se liší od jiných starověkých Bohů, není bohem přírodního cyklu, ale projevuje se skoro výlučně v rovině lidských dějin a ve vztahu k člověku, a to formou etických postulátů. Vztah k člověku není jen formální, nýbrž hluboký a vášnivý, Hospodin od svých stoupenců požaduje opravdovou víru a plnou oddanost, zároveň je Bohem milujícím, žárlivým i trestajícím.⁵⁸

Potvrzení důstojnosti a výlučného postavení člověka mezi vším stvořením nalézáme v knize Genesis (1,27). Člověk jako obraz Boha získal nepopiratelnou důstojnost a hodnotu. Tato důstojnost náleží výlučně člověku, je nadřazena všem rasovým, třídním, náboženským rozdílům. Člověk má za úkol vládnout nad zemí, střežit ji a obdělávat, i nade vším tvorstvem, ale získal také odpovědnou svobodu vůči Bohu, může se rozhodovat mezi dobrem a zlem, stává se mravním subjektem, na který Bůh vznáší nároky. Člověk není jen „jsoucno“ mezi jinými „jsoucny“, je současně tím, ke komu je hovořeno a současně tím, kdo přijímá Zjevení, je tedy dějištěm transcendence.⁵⁹

Izrael chápe svůj vztah k Bohu jako smlouvu Abraháma s Hospodinem (Gn 17, 1–13) obnovenou v osobě Mojžíše, v souvislosti s událostmi exodu. Smlouva je

⁵⁸ Srov. Sadek, V. a kol., Židovské dějiny, kultura a náboženství, s. 15.

⁵⁹ Srov. Lévinas, E., Existence a nekonečno, s. 79.

vnímána na jedné straně jako závazek lidu plnit zákon neboli Boží vůli, na druhé straně Boží příslib spásy. Na hoře Sinaj přijímá všechen lid Desatero božích přikázání, která se stávají základem pro nový život rodícího se židovského národa, jimi je ustanoven vzájemný vztah mezi Hospodinem a jeho vyvoleným národem, který byl v minulosti ze strany lidu často porušován.⁶⁰ Boží pravda přesahuje vlastní dějiny Izraele a zahrnuje dějiny celého světa.⁶¹

Bůh ukazuje Izraeli skutečnou přirozenost člověka, cestu opravdového humanismu. Člověk zakouší sám sebe jako někoho, kdo je Bohem milován⁶², výlučnost této lásky nalézáme například u proroka Izajáše: „Kdyby ustoupily hory a pohnuly se pahorky, moje milosrdenství od tebe neustoupí a smlouva mého pokoje se nepohne.“ (Iz 54,10) Proroci poukazují na hříšné chování lidu jako porušení smlouvy, přičemž Bůh prokazuje milosrdenství a nesmírnou lásku, která je větší než hřích a nevěrnost vyvoleného národa. Bůh miluje Izrael jedinečnou láskou, podobnou lásce snoubenecké, a proto mu odpouští viny⁶³, což dokazuje i následující verš proroka Jeremjáše, v němž Hospodin hovoří ke svému lidu: „Miloval jsem tě odvěkou láskou, proto jsem ti tak trpělivě prokazoval milosrdenství.“ (Jer 31,3)

V dějinách judaismu se klade velký důraz na soustavné studium Tóry neboli Pěti knih Mojžišových. Smysl příkazů Tóry spočívá mimo jiné v tom, že omezováním divoké vitality život přestává být dostředivý a otvírá se jinému než sobě. Pravé studium Tóry nespočívá pouze v získávání znalostí, podle tradice je to nejvyšší rovina života, kde se vědomí propojuje se svědomím. Člověk na této úrovni dosahuje nového lidského postavení, nového způsobu duchovnosti.⁶⁴

Jednou z nejpodstatnějších hodnot pro judaismus zůstává odpovědnost vůči Bohu a vůči druhému člověku. Myšlenka vyvolenosti by se mohla zvrhnout v pýchu, pokud by si člověk neuvědomoval, že je to původně výraz příkazu, který svou nezrušitelností činí člověka jedinečným. Podle proroka Ámose bude vyvolený lid, obdařený zvláštní Boží přízní, pro svou neposlušnost o to přísněji potrestán: „Pouze k vám jsem se znal ze všech čeledí země, a proto vás ztrestám za všechny vaše nepravosti.“ (Am 3,2)

⁶⁰ Srov. Anzenbacher, A., Křesťanská sociální etika, s. 17.

⁶¹ Srov. Papež František, Lumen fidei, 28.

⁶² Srov. Benedikt XVI., Deus caritas est, 9, s. 18.

⁶³ Srov. Jan Pavel II., Dives in Misericordia, 4

⁶⁴ Srov. Lévinas, E., Existence a nekonečno., s. 42.

Judaismus chápe Zjevení jako etický vztah, a vztah k druhému jako modalitu vztahu k Bohu. Vyzdvihuje vztah k druhému, poslušnost, která se projevuje jako láska k bližnímu, láska bez *érotu*, bez sebezalíbení, láska poddaná neboli odpovědnost za bližního, za jeho osud. Východiskem k etickému vztahu k druhému je poslušnost Toho Nejvyššího.⁶⁵

1.3.4.1 Výlučné postavení člověka v učení Rabiho Chajima Voložinera

Vztah k druhému spočívá v uznání jeho důstojnosti, výlučnosti, jak již bylo zmíněno v kapitole 1.2. Otázce výlučného postavení člověka mezi ostatními stvořeními a v řádu celého stvořeného vesmíru, se podrobně věnuje Rabi Chajim Voložiner (1759 – 1851), rodák z Litvy, zakladatel rabínské školy, která významně myšlenkově ovlivnila život judaismu ve Východní Evropě. V jeho díle *Nefeš ha-Chajim* („Duše života“), které prezentuje vysokou úctu k Tóře, nalézáme pokus o stanovení významu lidství v celkovém řádu Stvořeného. Opírá se o exegezi textů biblických, talmudických, kabalistických, avšak neproniká sem žádný přímý vliv moderního západního myšlení, není zde žádný výslovný odkaz ani k Aristotelem a novoplatonismem inspirované filosofii středověku ani k tehdejšímu rozvíjející se vědou ovlivněnému světonázoru.. Z tohoto důvodu můžeme považovat dílo Rabiho Chajima za dobrý příklad judaistické myšlenkové tradice.⁶⁶

Hodnota člověka je zde vždy vztažena k jeho postavení v hierarchii stvořených světů. Vyšší světy jsou kořeny kořenů světů nižších. Bůh - Elohim je Pánem všech sil, neboť je kořenem kořenů, duší a životem všech sil. Člověk zaujímá ve zřetězení světů výjimečné místo. Existují světy dokonalé a nehmotné, čili andělské bytosti, které stojí nad člověkem, a přesto jsou vydány do moci člověka. Člověk stojí v hierarchii nejnižší, je svou činností ve styku s hmotou, ale „kořeny své duše“ dosahuje až k vrcholku hierarchie, tudíž je ve vztahu ke všem rovinám skutečnosti.⁶⁷

Z tohoto výlučného postavení plyne nesmírná odpovědnost, kterou má člověk vůči všem světům. Existuje zvláštní privilegovaný a intimní vztah mezi člověkem a Bohem, v němž se potvrzuje svrchovanost Boha nad člověkem, ale zároveň i určitá

⁶⁵ Srov. Lévinas, E., *Etika a nekonečno*, s. 80.

⁶⁶ Tamtéž, s. 85.

⁶⁷ Srov. Rabi Chajim Voložiner, *Nefeš ha-Chajim*, dle Lévinase, *Etika a nekonečno*, s. 93.

závislost Boha na člověku. Boží spojení se světy či Boží přítomnost v nich, jsou živý z člověka.⁶⁸ Člověk funguje jako prostředník mezi Bohem a světy, neboť jeho přičiněním Bůh buď je, nebo není přítomný ve zřetězení různých bytí, která k tomu, aby existovala, potřebují jeho živou sílu. Hospodinova vůle tedy dává člověku moc ovlivňovat díky nejvyššímu koření svých činů, slov a myšlenek v každém okamžiku a každou drobností tisíce myriád sil a světů. Člověk je buď poslušný zákonu Tóry a tím posiluje světy a síly, které jsou nad ním, nebo hřeší proti Bohu, a tím světy slábnou a spějí ke zkáze.

Zde tkví dle Rabiho Chajima etický význam náboženských příkazů, které umožňují žít jiným, než jsem já, a vedou k jejich smrti, jsou-li přestoupeny.⁶⁹ Činy člověka na nejnižší úrovni se odrážejí v rovině nejvyšší. Přítomnost Boha jakožto duše ve světě a soudržnost celého systému, to vše závisí na pohybech, činech člověka. Závisí na něm, zda se bytí prosadí, nebo zda se světy obrátí v nicotu. Odtud plyne podobnost Boha s člověkem: člověk je duší světa stejně jako sám Bůh.⁷⁰ Boží moc podřízená odpovědnosti se stává mravní silou, člověk, který není poslušen příkazu, pouze nehřeší proti Bohu, ale zároveň boří světy.

Zdánlivá moc člověka je tedy interpretována jako odpovědnost za celý vesmír. Nikdo by si neměl říkat, že jeho činy ve světě nic neznamenají, každý by měl naopak pochopit, že všechny i sebemenší činy, slova, myšlenky v žádném okamžiku nejsou ztracené. Všechny stoupají až ke koření, aby působily ve světech, které jsou nad námi. Tak jako chování a pohyby těla plynou z duše, která je v nitru člověka, celý člověk je silou a živou duší bezpočetných vyšších a nižších světů, které jsou jím řízeny.⁷¹ Činy člověka mají před Bohem význam, protože se týkají druhých. Pokud si člověk uvědomí, co je nad ním, pomůže mu to dle Rabiho Chajima, aby neupadl do hříchu. Bát se Boha znamená bát se o druhé.⁷²

Definicí člověka tedy není bytí o sobě a pro sebe, ale bytí „pro něco jiného“, pro to, co je nad „já“, pro světy, člověk při vší skromnosti svého postavení je poškozujeme nebo uchovává. Lévinas tuto etickou teorii nazývá „fundamentálním ne-narcisismem“.

⁶⁸ Rabi Chajim Voložiner, Nefeš ha-Chajim, dle Lévinase, Etika a nekonečno, s. 92.

⁶⁹ Tamtéž, s. 93.

⁷⁰ Tamtéž, s. 93.

⁷¹ Tamtéž, s. 94.

⁷² Tamtéž, s. 96.

1.3.4.2 Láska k Bohu a k bližnímu v díle Rabiho Löwa

V učení Rabiho Löwa nachází významné zastoupení téma lidských ctností v popředí s náboženskou ctností lásky k Bohu, a z ní plynoucí společenskou ctností lásky k bližnímu. Rabi Löw, původním jménem Jehuda Liva ben Becalel, světoznámý židovský myslitel narozen r. 1512 v Poznani, působil v letech 1597 – 1609 jako vrchní zemský rabín v království českém. Je znám také pod jménem Maharal (zkratka hebrejských slov Morenu hav-rav Löw, „náš učitel“, „náš pán“). Vedl talmudistickou školu v Praze v místě dnešní Klausovy synagogy, patřil k tzv. náboženským filosofům, kteří hájili víru argumenty vytvořenými podle filosofických systémů. Ve svých spisech se jeví jako logický myslitel, znalý filosofie novoplatónské.⁷³

V Löwově výkladu je Bůh dokonalý, disponuje čistou mocnou abstraktní energií, v níž je vše obsaženo. Čistou formou energie je vědomí jsoucnosti. Celý účel Boží tvorby je vytvářet svět nedostatku, který touží po přijímání překypující Boží hojnosti, aby ji Tvůrce měl čemu a komu předávat. Nekonečný tok tvorby může pokračovat jen tehdy, když její příjemce předává hojnost přijímaného dobra dalšímu příjemci. Takže aby mohl plnit svou roli spolutvůrce, musí se člověk naučit předávat, co přijímá, k čemuž je vybaven smyslem pro laskavost a štědrost, a touhou přátelit se s druhými. Aby předávání dobra mohlo fungovat dál, musí předávat těm, kteří budou také předávat dál. Pokud tomu tak není, dopouští se plýtvání a přispívá v pokračování nedostatku, tedy pomáhá zlu.⁷⁴

Bůh vyžaduje od člověka dvojí: Jednak uznání, že darovanou hojnost s povděkem přijme a že ví, odkud pochází, tedy modlitba, vzývání, bohoslužba. Dále od něj požaduje schopnost a ochotu předávat hojnost dál s vírou, že další už je na cestě, tedy štědrost, laskavost, konání dobrých skutků vůči bližnímu.⁷⁵

Podle Löwa není možné chápat Boží mysl rozumem. Stačí snažit se Boží vlastnosti napodobovat, jednat tak, jak by jednal sám Bůh. Prostřednictvím ctností se člověk začne podobat Bohu a vztahovat se k Němu, jenž vykonává laskavost, spravedlnost a milosrdenství na tomto světě. Tento vztah se vytváří lnutím k Bohu.

⁷³ Srov. Rybár, C., Židovská Praha, glosy k dějinám a kultuře, s. 63.

⁷⁴ Srov. Jehuda Liva ben Becalel, dle Kurase, s. 150.

⁷⁵ Tamtéž, s. 151.

Cílem Božího tvoření není člověk intelektuální, nýbrž člověk ušlechtilý a ctnostný. Účelem intelektu a rozumu je vymýšlet věci, které člověku k ušlechtilosti pomáhají.

Löw ve svém díle *Netivot olam* (Stezky věčnosti) shrnuje, rozebírá a komentuje 32 ctností, kterými si člověk buduje osobní štěstí. Löw je dělí do tří kategorií: osobní, náboženské a společenské ctnosti. Z osobních ctností za nejdůležitější pokládá pravdivost, rezervovanost, mlčenlivost, serióznost, zdrženlivost, pokoru, trpělivost, štedrost, dobré jméno. Mezi náboženské ctnosti řadí Löw předně lásku k Bohu, vědomí, že bez svého Tvůrce člověk sám není ničím, úsilí o naplnění osobního poslání a splynutí s Nejvyšší bytostí.⁷⁶ Osobní ctnosti, které uvádí Rabi Löw, mohou sloužit jako inspirace profesní etiky každého pracovníka v pomáhajících profesích.

V oblasti společenských ctností se tento vztah odráží v lásce k bližnímu. Láska, která se projevuje jako úcta k člověku jednotlivci, přes všechny rozdíly, jako ke spolunositeli obrazu Božího. Láska k bližnímu spojuje podobné a vytváří partnerství rozdílných, aniž by žádala, aby se rozdílnosti vzdávali. Podle Löwa přikázání milovat bližního svého jako sebe samého zcela nepostačuje, staví nad ně přikázání milovat bližního svého jako obraz Boží, takto se láska k bližnímu stává projevem lásky k Bohu.⁷⁷

Vztah k Bohu a k bližnímu, láska a důstojnost každého člověka, mají v judaismu nezastupitelný význam. Zároveň představuje myšlenkové a hodnotové kořeny křesťanství, vzhledem ke skutečnosti, že naše kultura bývá někdy nazývána judeo-křesťanská, nemůžeme opominout její vliv na vnímání postavení člověka v dnešní společnosti. Inspirací, kterou do sociální práce přináší judaismus, může být přeměna nesymetrického vnímání vztahu, kdy pracovník cítí převahu a moc nad klientem, v pocit odpovědnosti za lidsky důstojný život klienta. Pracovník může přijímat s pokorou skutečnost, že je pouze prostředníkem v předávání toku laskavosti, kterou je sám obdařen od Hospodina.

⁷⁶ Srov. Jehuda Liva ben Becalel, *Netivot olam*, dle Kurase, s. 133.

⁷⁷ Tamtéž, s. 136.

1.3.5 Vztah k bližnímu, láska a důstojnost v křesťanství

Křesťanská víra postavila do středu lásku k Bohu, k bližnímu, jejíž přikázání byly jádrem víry Izraele, a zároveň dala tomuto jádru novou hloubku a šířku.⁷⁸ Enormní význam lásky pro křesťany vyjadřuje apoštol Pavel mimo jiné těmito slovy: „Kdybych mluvil jazyky lidskými i andělskými, ale lásku bych neměl, jsem jenom dunící kov a zvučící zvon.“ (1K 13,1). Většinu základních motivů, které se týkají důstojnosti člověka, vztahu k Bohu a bližnímu, sdílí křesťanství s judaismem, avšak křesťanství je úzce spojuje s Božím vtělením v Ježíši Kristu.⁷⁹

Křesťanství čerpá základní jistoty o podstatě, určení člověka a o lidské společnosti z Písma svatého, které tvoří principiální orientaci a postoj každé sociální angažovanosti vycházející z křesťanské odpovědnosti.⁸⁰ V knize Genesis nalézáme zdroje nezcizitelné lidské důstojnosti, konstitutivní sociální povahu lidské bytosti, poznání, že stvoření muže a ženy je láskyplným a svobodným činem Božím. V člověku vrcholí dílo stvoření. Člověk je povolán k tomu, aby se realizoval ve společenství lásky s trojičným Bohem, Bůh sám jakožto jediný a trojí je společenstvím Otce, Syna a Ducha Svatého.⁸¹ Křesťané vnímají skrze víru trojiční prazáklad důstojnosti každého člověka, který je stvořen k obrazu Syna ve vztahu k Otci díky daru Ducha Svatého.⁸²

Nepopiratelná hodnota lásky k Bohu a k bližnímu je pro křesťanství i judaismus základem všech mravních norem. Velmi pregnantně to dokazuje například verš z Lukášova evangelia, kde Ježíš znovu vyzdvihuje přikázání Starého zákona: „Miluj Hospodina, Boha svého, z celého svého srdce, celou svou duší, celou svou silou a celou svou myslí, a miluj svého bližního jako sám sebe.“ (L10,27). Ježíš v horském kázání mluvil o křesťanské lásce jako o nejvyšším přikázání, rozšířil netradičně její působnost z bližních i na nepřátele. „Já vám však pravím: Milujte své nepřátele a modlete se za ty, kdo vás pronásledují.“ (Mt 5,44) Apoštol Pavel povyšuje lásku nad intelekt i víru, dokonce i nad obětování sebe sama. (1 K 13,2–3)

Vztahy založené na lásce podporují osobní důstojnost jako jediné rozhodující měřítko hodnot. Láska také umožňuje, aby se člověk realizoval prostřednictvím

⁷⁸ Srov. Benedikt XVI., *Deus Caritas est*, čl. 1.

⁷⁹ Srov. Theissen, G., *Úvod do Nového zákona*, s. 125.

⁸⁰ Srov. Anzenbacher, A., *Křesťanská sociální etika*, s. 26.

⁸¹ Srov. *Kompendium sociální nauky církve*, 1/III/34-37, s. 39.

⁸² Srov. Pospíšil, C. V., *Christologické a trinitární aspekty statusu lidské osoby*, in TT 2012/2

upřímného sebedarování, velkorysé vůle sloužit druhým, i pocitu vzájemnosti. Lidská bytost je stvořena pro lásku, ta nemůže být omezena pouze na emoce a pocity, projevuje se v sebedarování dvou osob.⁸³ Podle pastorální konstituce *Gaudium et spes* má lidská důstojnost základ a dovršení v Bohu, člověk byl stvořen jako myslící a svobodný tvor, který byl povolán jako syn ke společenství s Bohem samým a účasti na jeho blaženosti.⁸⁴

1.3.5.1 Láska a její možné podoby

Velikonoční tajemství je vrcholným uskutečněním milosrdenství, které může člověka ospravedlnit a znovu nastolit vlastní spravedlnost. Samotná podstata a hloubka Boží lásky k člověku spočívá v lásce, která se nezastavila před obětováním jediného Syna, aby potvrdila věrnost Stvořitele vůči lidem stvořeným k Jeho obrazu,⁸⁵ což můžeme demonstrovat na následujících verších z Nového zákona: „S tím, který byl bez hříchu, jednal kvůli nám jako s největším hříšníkem.“ (2 Kor 5,21) „Tak totiž Bůh miloval svět, že dal svého jednorozného Syna, aby každý, kdo v něho věří, nezahynul, ale měl život věčný.“ (J 3,16)

Přátelská láska, náklonnost – *filia* se objevuje v Janově evangeliu, kde vyjadřuje vztah mezi Ježíšem a jeho učedníky. *Erós* – láska vzestupná, žádostivost, byla v předkřesťanských kulturách slavena jako „božská síla“. Židovství a křesťanství, se svou vírou v jednoho Boha, se staví proti této formě zbožštění *erótu*, neboť ho to činí nelidským, připravuje to *erós* o jeho důstojnost. Křesťanství *erós* neodmítá, pouze žádá jeho „uzdravení“, navrácení ušlechtilosti v jednotě těla a duše.⁸⁶ *Erós* zároveň označuje lásku toho, kdo usiluje o spojení s milovaným. Oddaná láska neboli *agapé* je charakteristický termín, vyjadřující biblické pojetí sestupné lásky, vyjadřuje darující lásku někoho, kdo usiluje výhradně o dobro druhého.⁸⁷ Boží láska k člověku je jednak v podobě *agapé*, neboť poskytuje lidskému tvorů vše, co potřebuje. Součástí Božího srdce je také *erós*, neboť Bůh ustavičně touží po svém stvoření tak moc, že prokázal tuto lásku v oběti Božího Syna. Prostřednictvím Krista probodeného na kříži se podle

⁸³ Srov. Kompendium sociální nauky církve, 5/III/221-223.

⁸⁴ Srov. *Gaudium et spes*, čl. 21

⁸⁵ Srov. Jan Pavel II., *Dives in misericordia*, čl. 4.

⁸⁶ Srov. Benedikt XVI., *Deus caritas est*, čl. 5.

⁸⁷ Srov. Benedikt XVI., Poselství papeže Benedikta XVI. k postní době 2007. Dostupné online na <http://www.biskupstvi.cz/storage/dokumenty/P2012pust.pdf>.

Benedikta XVI. *erós* a *agapé* navzájem osvěcují. Benedikt XVI. dochází k závěru, že projevení se Božího *erótu* vůči člověku je ve skutečnosti nejvyšší výraz Boží *agapé*. V Boží lásce se spojuje zdarma poskytovaný dar sebe sama a vášnivá láska po vzájemnosti.⁸⁸

Láska zahrnuje celou existenci, je zaměřena ke konkrétní osobě, směřuje k věčnosti. Láska je putování, trvalý exodus z „já“ uzavřeného do sebe směrem k sebedarování a k opětovnému nalezení sebe sama, ba dokonce k objevení Boha. Ačkoliv existují různé rozměry lásky, například vlastnická, obětující se apod., láska je v zásadě jediná skutečnost, jejíž formy se často nedají kompletně oddělit.⁸⁹

Apoštol Pavel podává ucelenou definici křesťanské lásky: „Láska je trpělivá, laskavá, nezávidí, láska se nevychloubá a není domýšlivá. Láska nejedná nečestně, nehledí na svůj prospěch, nedá se vydráždit, nepočítá křivdy. Nemá radost ze špatnosti, ale vždycky se raduje z pravdy. Ať se děje cokoli, láska vydrží, láska věří, láska má naději, láska vytrvá.“ (1K 13, 4–7)

Závěrem této kapitoly uvádím verš z Pavlova listu Korintským, který jasně a stručně dokládá hluboký význam lásky k Bohu a k bližnímu pro křesťanství: „A tak zůstává víra, naděje, láska – ale největší z té trojice je láska.“ (1K 13,13)

1.3.5.2 Láska k Bohu a k bližnímu jako podstata křesťanské víry

Porozumění víry vyvstává z přijetí Boží lásky, která člověku umožní pohlížet na realitu jiným způsobem.⁹⁰ Láska k Bohu a láska k bližnímu jsou v křesťanství neoddělitelné, obojí však žije z prvotní a předcházející lásky Boha v jeho trojjedinosti. Ježíš říká v Janově evangeliu: „Jako si Otec zamiloval mne, tak jsem si já zamiloval vás. Zůstaňte v mé lásce.“ (J 15, 9) Důležité poselství křesťanství o lásce můžeme také nalézt v Prvním listě Janově: „Také my jsme poznali lásku, kterou Bůh má k nám, a věříme v ni. Bůh je láska, kdo zůstává v lásce, v Bohu zůstává a Bůh v něm. (1J 4,16) Láska pochází od Boha, kvůli své vlastní povaze musí být sdílena druhým. Svého bližního člověk miluje skrze vnímání Božího obrazu v druhém, přestože mu nemusí být

⁸⁸ Srov. Benedikt XVI., Poselství papeže Benedikta XVI. k postní době 2007. Dostupné online na <http://www.biskupstvi.cz/storage/dokumenty/P2012pust.pdf>.

⁸⁹ Srov. Benedikt XVI., *Deus caritas est*, čl. 5.

⁹⁰ Srov. Papež František, *Lumen fidei*, čl.26.

vždy příjemný. Ochota, s níž bližnímu vychází vstříc, činí člověka vnímavým také vůči Bohu.⁹¹

Ježíš sjednotil přikázání k Bohu s přikázáním lásky k bližnímu. Láska není pouze cit, neboť předpokládá uznání živého Boha, což zahrnuje člověka v jeho celistvosti, zahrnuje v sobě intelekt, vůli i cit.⁹² Láska se dotýká citovosti především proto, aby otevřela cestu člověka k druhé osobě a aby překročením uzavřenosti vlastního já byl vybudován trvalý vztah.⁹³

Ježíš také ruší vymezení pojmu „bližní“, vztahující se do té doby na určitou skupinu solidární se svými příslušníky. Bližní je podle Ježíše každý, kdo mne potřebuje a komu mohu pomoci. Neredukuje lásku na povšechný a abstraktní pojem, naopak vyžaduje odhodlání každého teď a tady, z lásky činí kritérium konečného rozhodnutí ohledně hodnoty nebo bezcennosti určitého lidského života. (Mt 25,40) Láska k Bohu a láska k bližnímu se tedy vzájemně prolínají.⁹⁴

Z této skutečnosti lze vyvodit závěr, že lásku lze i „přikazovat“, jelikož to není pouhý cit, ale zahrnuje v sobě i volní složku. Lásku lze „nařídít“, protože předtím byla darována. Bůh si člověka zamiloval jako první a neustále ho miluje jako první. Láska k bližnímu, která vychází z člověka, je odpovědí na Jeho lásku.⁹⁵ Láska k bližnímu a láska k Bohu spolu úzce souvisí, člověk nemůže milovat Boha, pokud se uzavírá vůči druhému. Láska k bližnímu také úzce souvisí s citlivostí, laskavostí a odpuštěním, jak je patrné i z Ježíšových slov ke kající se hříšnici: „Proto Ti pravím: Její mnohé hříchy jsou jí odpuštěny, protože projevila velikou lásku. Komu se málo odpouští, málo miluje.“ (L 7,47)

Boží láska k člověku je tak nesmírná a radikální, že obrací Boha proti sobě samému, staví lásku proti spravedlnosti. Bůh se sám daruje, aby člověka znovu pozvedl. Víra v Ježíše znamená víru v existenci lásky silnější, než jakékoliv zlo.⁹⁶ Ježíš Kristus je nejen etickým vzorem, ale ve svém velikonočním tajemství otevírá člověku možnost, aby uskutečňoval zákon lásky. Velikonoční tajemství vrcholí darem Ducha Svatého,

⁹¹ Srov. Benedikt XVI., *Deus Caritas est*, čl. 18.

⁹² *Tamtéž*, čl. 17.

⁹³ Srov. Papež František, *Lumen fidei*, čl. 27.

⁹⁴ Srov. Benedikt XVI., *Deus Caritas est*, čl. 15.

⁹⁵ *Tamtéž*, čl. 16.

⁹⁶ Srov. Jan Pavel II., *Dives in misericordia*, čl. 7.

skrze něhož je do lidského srdce vylita láska, a stává se tak vnitřním principem křesťanského života.⁹⁷

Příkladem takové lásky, nejvyšší inspirací a výzvou je sám ukřižovaný Kristus. Působí na křesťana jako strhující vzor, jehož prostřednictvím může prokazovat lásku a milosrdenství bližním s vědomím, že ji Ježíš přijímá, jako by ji prokazoval Jemu.⁹⁸

1.3.5.3 Milosrdenství, projev křesťanské lásky k bližnímu

Ježíš podle Matoušova evangelia požaduje milosrdenství, ne obět' (Mt 9,13)⁹⁹, připomíná tak slova proroka Ozeáše (Oz 6,6).

Jan Pavel II. vyzdvihuje z Ježíšova horského kázání především blahoslavenství milosrdných: „Blaze milosrdným, neboť oni dojdou milosrdenství.“ (Mt 5,7). Člověk má totiž přístup k milosrdné lásce Boha do té míry, do jaké se sám vnitřně proměňuje v duchu podobné lásky k bližnímu. Jan Pavel II se tím vymezuje proti rozšířenému názoru, podle něhož by měly být mezilidské a společenské vztahy osvobozeny od milosrdenství a založeny na pouhé spravedlnosti, přičemž mezi dobrodincem a obdarovaným zůstává odstup. Takové postoje k milosrdenství nevidí těsné spojení mezi milosrdenstvím a spravedlností, o kterém mluví celá biblická tradice a především Kristovo poslání.

Láska tvoří opak k bezcitné a přísné spravedlnosti, k důslednému dodržování zákonů a pravidel bez ochoty uznat, že každý se někdy dopouští chyby. Stejně jako Bůh láskyplně odpouští, měl by odpouštět i člověk, neboť není možné udržet v chodu existenci vesmíru pouhým přísným dodržováním zákonů. Opravdové milosrdenství je podle Jana Pavla II tvůrčí dobrotivou láskou, ale především nejhlubším pramenem spravedlnosti. Zdůrazňuje především oboustrannost úkonu milosrdenství, kdy i ten, kdo daruje, je obdarován stejným dobrodiním. Pokud v aktu milosrdenství chybí tato vzájemnost, nedají se tyto skutky označit jako skutky milosrdenství, neboť darující nemá plnou účast na zdroji zjevené milosrdné lásky.¹⁰⁰

⁹⁷ Srov. Mezinárodní teologická komise, Hledání univerzální etiky, In TT 2011/2.

⁹⁸ Srov. Jan Pavel II., Dives in Misericordia, čl. 14.

⁹⁹ Mt (9,13): „Jděte a učte se, co to je: ‚Milosrdenství chci, a ne obět'. ‘...“

¹⁰⁰ Srov. Jan Pavel II., Dives in misericordia, čl. 14.

Ježíš sám udává skutky lásky a milosrdenství jako kritérium posledního soudu, kdy se milosrdní ujmou vlády nad královstvím Božím: „ Amen pravím vám, cokoliv jste učinili jednomu z těchto mých nepatrných bratří, mně jste učinili. (Mt 25,40)

Společnost od křesťanů v pomáhajících profesích předpokládá, že se budou chovat podle přikázání lásky a milosrdenství. Věřící pracovníci mohou svým přístupem ke klientům opravdu prokázat, že křesťanství pro ně není pouze volnočasová aktivita, jak je to dnes někdy společností vnímáno, nýbrž prostupuje každou činností, postojem a hodnotovým systémem pracovníka. Křesťané mají tendence při práci vnímat v klientovi Boží obraz, což může fungovat jako silná motivace k vytvoření blízkého vztahu s klientem.

Životní styl v křesťanství spočívá ve stálém objevování a vytrvalém uskutečňování lásky. Ježíš nás učí, že k přetvoření světa je nutné nové přikázání lásky. Tento zákon se má stát měřítkem a konečným pravidlem veškeré dynamiky, ve které se rozvíjejí lidské vztahy.¹⁰¹ Nároky, spojené s láskyplným jednáním ke všem klientům, které na sebe v pomáhajících profesích někdy křesťan klade, každodenní dilemata plynoucí z jeho vnímání klienta, jenž někdy kontrastuje s představami organizace, mohou vést k rychlejšímu vzniku syndromu vyhoření. Zároveň však víra pomáhá překonávat pocit zmaru, který zhusta doprovází rutinně se opakující činnosti bez toho, aby byl za pracovníkem patrný nějaký hmatatelný výsledek. Víra související s přesvědčením důstojnosti Božího stvoření se stává zdrojem pochopení smyslu každé lidské existence, a péče a podpora klientů provázená láskou se stává mnohem snazší. Specifika spolužití s lidmi s postižením v křesťanském duchu popisuje Jean Vanier (viz kap. 3.3).

Jestliže vyjdou ze svých osobních zkušeností, mohu zde zmínit jedno z potenciálních rizik, která hrozí pracovníkům v souvislosti s křesťanským přístupem. Někteří křesťanští pracovníci mohou vnímat službu klientovi pouze jako prostředek k dosažení spásy, přistupují k němu jako k jednomu z těch „nepatrných bratří“, o nichž hovoří Ježíš v Mt 25,40. V takovém případě jednají se všemi bez rozdílu, pečují o ně sice laskavě a trpělivě, ale bez sebemenšího osobního zaujetí pro konkrétního klienta a jeho osobnost. Skrze službu klientům poskytují podle svého mínění službu Ježíši Kristu. Domnívám se, že takový pracovník opomíná ve svém chápání spásy podstatný verš:

¹⁰¹ Srov. Kompendium sociální nauky církve, 1. kap., čl. 54.

„Pane, kdy jsme tě viděli hladového, a nasýtili jsme tě, nebo žíznivého, a dali jsme ti pít?“ (Mt 25,37) Evangelium zde zmiňuje podstatu tohoto milosrdenství, totiž osobní zaujetí ve službě těmto „chudým, žíznivým, hladovým“, bez toho, abychom „viděli“ a měli na mysli pouze svého Pána, a skrze Něj i naši spásu.

1.3.6 Nezastupitelný význam vztahu v Buberově filosofii

Lidský vztah tvoří podstatu filosofie Martina Bubera, jedině prostřednictvím vztahu se dle Bubera zakládá naše lidství. V jeho díle se prolíná židovská tradice s kritickým a analytickým evropským filosofickým myšlením.¹⁰² Ačkoliv Buber ve svém díle zřídka používá slovo „láska“, jedná se zde o lásku boží k člověku a lidskou k Bohu a k bližnímu. Zdroje tohoto poznání nachází ve Starém i Novém zákonu, svým pohledem na vztah k Bohu a bližnímu přispívá ke stmelování křesťanství a židovství.¹⁰³

Základní slova, která může člověk pronést, neoznačují věci, nýbrž poměry. Jedním základním slovem pro člověka je slovní dvojice Já-Ty. Druhým základním slovem je Já-Ono (On či Ona, smysl se tím nemění). Základní slova říkáme svou bytostí. Není žádné já o sobě, nýbrž jen já základního slova Já-Ty nebo Já-Ono. Říká-li člověk „Já“, míní jedno z obou. Kdo říká jedno ze základních slov, vstupuje do něho a stojí v něm. Nejpodstatnějším rozdílem mezi „Ty“ a „Ono“ tkví ve skutečnosti, že „Ty“ nikdy nemůžeme učinit věci.

Život lidské bytosti se sestává ze směřování k nějakému cíli, jehož předmětem je nějaké „něco“. Skutečnost, že něco chci, vnímám, pociťuji, zakládá říši slova Ono. Zároveň je ale součástí života lidské bytosti něco zcela odlišného – skutečnost, že se člověk ocitá ve vztahu. Tomu, kdo říká „ty“, není předmětem nějaké „něco“. „Ty“ není „něco“, člověk, který říká „ty“, nemá nic, jen vztah.¹⁰⁴

Svět jako zkušenost patří k základnímu slovu Já-Ono, kdežto svět vztahu ustavuje základní slovo Já-Ty.¹⁰⁵

Buber rozděluje tři sféry vztahu:

¹⁰² Srov. Buber, M. Já a Ty, s. 7.

¹⁰³ Tamtéž, s. 30.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 38.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 39.

1) Život s přírodou, kde se vztah ocitá pod prahem řeči, tvorové se k nám obracejí, ale nemohou na nás dosáhnout.

2) Život s lidmi, kde má vztah podobu řeči, můžeme dávat i přijímat slovo „Ty“.

3) Život s duchovními jsoucnostmi, vztah je zamlžený, ale zjevuje se, je mimo řeč, ale přece ji plodí. Víme, že jsme voláni, přestože neslyšíme žádné „Ty“ a odpovídáme skrze své činy, jednání, myšlení.

V každé z těchto sfér můžeme v oslovení zahlédnout zlomek věčného Ty. Například strom můžu vnímat jako obraz, jako pohyb, jako exemplář, přiřadit mu určité číslo, a stále zůstává předmětem. V případě, že vstoupím do vztahu k němu a on přestane být pouhé Ono, ovládá mě moc výlučnosti, ačkoliv všechna má předchozí způsoby pozorování stromu mám stále na paměti. Strom teď není dojmem, stává se protějškem a má se mnou co do činění, stejně jako já s ním.

Obracím-li se k člověku, jako ke svému „Ty“, přestává být věcí. S člověkem, jemuž říkám „Ty“, se ocitám ve vztahu, ve svatém základním slově. Člověk stejně tak, jako melodie není jen něčím, co se skládá z tónů, není pouze sledem mých zkušeností. Pokud se zaměřím na jeho barvu očí, vlasů, řeči, přestává být „Ty“. Také když ze vztahu vystoupím, je tento člověk znovu pouze předmětem mé zkušenosti.¹⁰⁶

Každému „Ty“ na světě je z jeho podstaty určeno, aby se znovu a znovu stávalo věcí, naopak každá věc na světě se může objevit nějakému já jako jeho „Ty“.

Prodloužené linie vztahů se protínají ve věčném Ty, přičemž každé Ty je průhledem k němu. Vrozené ty se uskutečňuje v každém z těchto vztahů, ale nekončí v žádném z nich. Naplňuje se jedině v bezprostředním vztahu k tomu „Ty“, ze kterého se z jeho podstaty samé nikdy nemůže stát Ono, k Bohu. Všichni mluví nejen o Bohu, ale také k němu. K Bohu má člověk vztah, který zahrnuje všechny ostatní vztahy.¹⁰⁷

Buber podtrhuje výlučnost každého skutečného vztahu k nějaké bytosti nebo jsoucnu na světě. Vstoupit do skutečného vztahu neznamena všechno pomíjet, ale vidět všechno v „Ty“. Nic ve světě nevylučovat, nic nevynechávat, nýbrž pojmout všechno – celý svět – do „Ty“, přiznat mu jeho pravdu, nevidět nic kromě Boha, ale zároveň i

¹⁰⁶ Srov. Buber, M., Já a Ty, s. 42.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 106.

všechno v něm, to je dle Bubera dokonalý vztah. Člověk nenalézá Boha, zůstává-li ve světě, a nenalézá ho, opouští-li svět.¹⁰⁸

Vztah je vzájemnost. Není však důležité, zda mé Ty je už pro druhé já Ono, vztah může existovat, i když člověk, jemuž říkám „Ty“ to ve své zkušenosti nepostřehne. Bezprostřední vztah znamená, že jsem vyvolen a volím, je zároveň aktivitou a pasivitou. Základní slovo Já-Ty lze říkat jen celou bytostí. K tomuto nelze dojít pouze díky mně, ale také nikdy beze mne. Pouze skrze setkání se stávám vskutku sám sebou.¹⁰⁹

Láska nevězí v „Já“ v tom smyslu, že by „Ty“ bylo pouze jejím předmětem. Láska je mezi „Já“ a Ty“. Láska nespočívá pouze v citovém hnutí člověka, city k ní bezesporu patří, ale nejsou metafyzickou podstatou lásky. City jsou něco, co máme, láska se děje. Buber uvádí jako příklad Ježíšův cit k posedlému, který je jiný, než jeho cit k oblíbenému učedníku, ale láska je jen jedna. Láska je odpovědností „Já“ za „Ty“, v tom je rovnost mezi všemi tvory, kteří milují, rovnost, která nemůže být v žádném citu.¹¹⁰

Duchovní skutečnost základního slova Já-Ty pochází z přírodního sepětí, duchovní skutečnost základního slova Já-Ono z přírodní oddělenosti.¹¹¹

Život dítěte před narozením, spočívající v nerozděleném prasevě, je čistým přírodním sepětím, má kosmickou povahu a zůstává v člověku jako obraz tajného přání. Přírodní sepětí se světem se postupně ztrácí, dítě jej vymění za sepětí duchovní, tzn. za vztah. Život, který se prolomil k duchu, touží po kosmickém sepětí se svým pravým Ty. Vztah si však dítě musí teprve vydobýt a učinit skutečností. Žádná věc není prostě danou součástí nějaké zkušenosti, všechno se objevuje tak, že na sebe působí člověk a jeho protějšek.

Kontakt dítěte s protějškem, nejdříve taktilní, pak optický dotyk, ať je to věc nebo člověk, se zdá být prapůvodním pudem činit ze všeho „Ty“, zakládat ke všemu vztah. Není tomu tak, že by dítě nejdříve vnímalo nějaký předmět a teprve pak k němu

¹⁰⁸ Srov. Buber, M., Já a Ty, s. 108.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 44.

¹¹⁰ Tamtéž, s. 48.

¹¹¹ Tamtéž, s. 56.

vytvářelo vztah. Prvotním je snaha navázat vztah, který je na počátku jakožto kategorie podstatného bytí. Je to apriorita vztahu, je to vrozené „Ty“.

V tomto pudu nabývá vrozené Ty velmi brzy své plné síly, takže tento pud směřuje stále více ke vzájemnosti, k něžnosti. Vývoj duše v dítěti souvisí nerozlučně s vývojem touhy po „Ty“. ¹¹²

Zamyslí se nyní nad vztahem, který můžeme zažít k člověku s hlubokým postižením. Takový člověk nevládne řečí, pohybem těla, vztah k němu je obdobný jako výše zmíněná první sféra vztahů dle Buber, neboť se ocitá pod prahem řeči. Radikálně se liší v důstojnosti, která je mu dána jeho lidskou přirozeností. Navázat vztah je pro člověka s takovým postižením nezbytné, pouze skrze vztah poznává svět kolem sebe, podobně jako dítě, o němž mluví Buber. Člověk, který se neprojevuje způsoby, které jsou pro nás běžné, se snadno stává objektem zvěcnění, snadno z něj můžeme vytvořit „Ono“. Toto zvěcnění lidské bytosti se ozývá v ne příliš hlasitých, ale vytrvalých názorech některých lidí, kteří tvrdí, že by bylo pro osoby s hlubokým postižením snad lepší, kdyby se ani nenarodili. Hovoří o tom, že pro takové „ubožáky“ je vlastně smrt vysvobozením, protože jejich život nemá žádný smysl. Častější protiargumenty se dotýkají základních hodnot lidství, přesto bych zde chtěla nyní postihnout tuto problematiku spíše v kontextu Buberovy filosofie. Dosud mám v živé paměti, jak hluboce mě zasáhla slova o možné likvidaci postižených dětí, citovaná z textu Miroslava Mitlöhnera, bývalého člena vědecké rady ministerstva práce a sociálních věcí. Okamžitě mi na mysli vytanula konkrétní žena, klientka s hlubokým postižením, která pro mě představovala „Ty“ v Buberově pojetí, nikoliv „Ono“, byla pro mě výlučná. Dovedu si představit, že pro cizí lidi se může zdát jako pouhé „Ono“, avšak pro její blízké, kteří ji dobře znají, kteří k ní přistupují, se stává protějškem. V tomto setkání beze slov jako by člověk dovedl zahlédnout ještě znatelněji slovy Buber „cípek věčného Ty“. Člověk vstupuje do vztahu s osobou s hlubokým mentálním postižením, a jakmile se tak stane, přestává najednou vnímat odlišnosti v zevnějšku, v komunikaci, ve způsobu života, přestává cítit strach, soucit, vnímá prostě jen osobnost, která už není jen souhrnem jeho zkušeností. Tato fakta se rozplynou ve vztahu, který se najednou stává jedním ze smyslů života tohoto člověka. Výlučnost tohoto člověka, fakt, že se pro mnoho lidí stal „Ty“, by měl fungovat jako zcela konkrétní argument proti výše

¹¹² Srov. Buber, M., Já a Ty, s. 59.

zmíněným názorům, napadajícím smysl života člověka s hlubokým postižením. V souvislosti s těmito úvahami ocituji úryvek z projevu Milana Chába, ředitele pobytového zařízení, který pronesl na shromáždění po úmrtí jednoho jeho klienta:

„O., který byl tak zdánlivě bezmocný a z posledních, byl silný a z nejpřednějších. Byl závislý na péči, kterou mu poskytovali jeho lidé, ale jeho lidé současně velmi získali – získali tušení, jak to se světem je, poznání, že dostáváme sebeodevzdáním, že vše je tam, kde zdánlivě není nic a nic tam, kde zdánlivě je vše. Učil nás a přiměl nás, abychom se na sebe a na svět pokusili podívat jeho pohledem.“¹¹³

Pro to, aby klient mohl vnímat svou hodnotu a důstojnost, je nezbytné, aby pracovníci nevnímali tělesné či mentální postižení pouze jako vadný „výrobek“ přírody, nýbrž jako jednu z forem lidské existence s jejím osobitým významem.¹¹⁴

1.3.7 Lidský vztah v pojetí Emmanuela Lévinase

Vztah k druhému je jedním ze stěžejních témat Lévinasovy filosofie, a zároveň zdrojem mravnosti jednotlivce.

Vztah předpokládá členy, tedy nezávislá substantiva. Lévinas chápe vznik bytostí jako „bytí pro druhého“, ale nikoliv jako „negace Já“, nýbrž jako dobrotu a něco, co přesahuje štěstí. Vykládá bytí jako touhu, odmítá tím ontologii osamocené subjektivity a zároveň ontologii neosobního rozumu.¹¹⁵

Vztah dle Lévinase není podílením se na nějakém prostředním členu, osobě, pravdě, zájmu, obydlí, jídlu, vztah není sdílením, vztah je strašlivým tváří-v-tvář sdílením bez prostředníka.¹¹⁶

Etická subjektivita existuje teprve jako výsledek vztahu k druhému, ustanovuje se zároveň s etikou jako odpovědností vůči druhému.¹¹⁷ Bytost druhého člověka nemůže být ve vztahu nikdy objektem. Sociální vztah je vztah k Transcendentnímu, v němž se ale Transcendentní člověka nezmocňuje, ale ukazuje se zde rozměr božského.¹¹⁸

Vztah k „druhému“ se stává hranicí subjektivní mé svobody. Svoboda druhého je nadřazenost, pocházející z transcendence samé. Má svoboda je zpochybněna tím, že

¹¹³ Cháb, M., Svět bez ústavů, s. 10.

¹¹⁴ Srov. Kopřiva, K., Lidský vztah jako součást profese, s. 22.

¹¹⁵ Srov. Lévinas, E., Totalita a nekonečno, s. 273.

¹¹⁶ Srov. Lévinas, E., Existence a ten, kdo existuje, s. 11.

¹¹⁷ Srov. Lévinas, E., Etika a nekonečno, s. 214.

¹¹⁸ Srov. Lévinas, E., Totalita a nekonečno, s. 62.

přistoupím k druhému, odvrhnuji tím i mou vládu nad věcmi, mou bezprostřednost, vědomí, že je vše dovoleno, dokonce i vražda.¹¹⁹

Mravní vědomí začíná tam, kde pociťuji jistou rezistenci vůči tomu, čeho jsem mocen. Má svoboda se přestává ospravedlňovat, ale pociťuje sebe sama ve vztahu k druhému jako násilnou, cítím za mou svobodu stud.¹²⁰ Lévinas uvádí, že si klasická filosofie nevšimla svobody, která spočívá v tom, že dosáhneme odpuštění svého bytí prostřednictvím samé jinakosti druhého.¹²¹

Základní předpoklad všech lidských vztahů je obraz tváře „druhého“, s její svrchovaností nad druhým i bédností, s podřízeností i bohatstvím člověka.¹²²

Tajemství Tváře tkví v tom, že se v ní zpřítomňuje lidská bytost, která je vně jakéhokoli pojmového uchopování, jakékoli tematizace. „Ten druhý“ je pro mě tím, kdo mě znepokojuje v mých jistotách, kdo problematizuje můj pocit oprávněnosti v zacházení se světem.¹²³

V přítomnosti své tváře člověk není osobou v kontextu, tvář má smysl sama o sobě, je významem bez kontextu. „Ty jsi prostě Ty“. Můžeme buď vnímat tvář jako předmět – vidíme barvu očí, nos, bradu a umět ji popsat, potom nejsme dle autora s druhým v sociálním vztahu. Vztah k tváři není poznávání objektu., ale je čistě etický. Tvář „druhého“ je přímá, cudně nahá, vystavená, vyzývá k násilí a zároveň nám brání zabít. Na „tvář“ narážíme jako na neproniknutelnou hranici, můžeme se s „druhým“ shodnout i neshodnout, ale nemůžeme se ho zmocnit, na rozdíl od možnosti ovládnout věci.¹²⁴

Tvář „druhého“ jako by ke mně hovořila, přikazovala mi „Nezabiješ!“ jako někdo svrchovaný, ale zároveň ten nejubožejší chudák. Já jsem ten, kdo je „druhému“ povinen, nachází v sobě zdroje, aby odpověděl na jeho výzvu. Je pro mě eticky nemožné, abych „druhého“ zabil, nemohu mít nad ním moc.¹²⁵

Etická subjektivita sama o sobě neexistuje, zakládá ji teprve vztah k druhému, ustavuje se zároveň s odpovědností za druhého. Jde tak daleko, že druhého zastupuje, bere na sebe úděl rukojmího.¹²⁶

¹¹⁹ Srov. Lévinas, E., Totalita a nekonečno, s. 271.

¹²⁰ Srov. Lévinas, E., Totalita a nekonečno, s. 70.

¹²¹ Srov. Lévinas, E., Existence a ten, kdo existuje, s. 79.

¹²² Srov. Lévinas, E., Etika a nekonečno, s. 210.

¹²³ Srov. Nesvadba, P., Filosofie a etika, s. 62.

¹²⁴ Srov. Lévinas, E., Etika a nekonečno, s. 209.

¹²⁵ Srov. Lévinas, E., Totalita a nekonečno, s. 71.

¹²⁶ Srov. Lévinas, E., Etika a nekonečno, s. 214.

Pronášet slovo „Já“ znamená souhlasit s neredukovatelnou singularitou, s privilegiem, vyvoláním vzhledem k odpovědnostem, z nichž mě nikdo nemůže vyvázat. Nemožnost uniknout – to je právě já.¹²⁷

Lévinas zde vyzdvihuje význam odpovědnosti vůči druhému, která není vlastně dobrovolně přijata, ale jednoduše člověku připadne, pokud na něj druhý pohlédne. Odpovědnost Já je nepostupitelná, připadá výhradně subjektu Já a nemůže ji odmítnout. Lévinas zde hovoří o odpovědnosti v abstraktním významu, avšak konkrétní odpovědnost zahrnuje také. Toto břemeno je dle Lévinase nejvyšší důstojností jedinečného. „Já mohu zastoupit všechny, ale nikdo nemůže zastoupit mne. Jedná se o odpovědnost přesahující hranice subjektivity, sama identita lidského já je postavena na odpovědnosti za druhého.“¹²⁸

S konkrétní odpovědností za druhého se setkáváme v pomáhajících profesích každodenně. Například sociální pracovník musí přebírat odpovědnost za ovlivnění osudů svých klientů.¹²⁹ Paralela vztahu „Já“ coby pracovníka ke „Druhému“ v osobě klienta se nabízí zcela prvoplánově. Já, pomáhající, svrchovaný, sklánějící se nad klientem, který se v podobě „druhého“ jeví jako to, co „já nejsem: je slabý, zatímco já jsem silný, je chudý, je ‚vdova a sirotek‘.“¹³⁰ Odpovědnost, která je dle Lévinase alfou i omegou každého vztahu od „Já“ k „Ty“, odpovědnost za „druhého“, která se v pomáhání stává profesí. Zároveň ale u Lévinase stojí „druhý“ výše než „já“, dochází k etické asymetrii intersubjektivního vztahu, skrze vztah k němu nachází má práce svůj morální smysl, ale to pouze za předpokladu, že vnímám klienta jako „toho druhého“, nikoliv pouze jako objekt. V tomto případě vnímám „tvář“ druhého způsobem neredukovatelným pouze na percepci, neregistruji nos, oči, bradu, ani formu jeho postižení, ale pouze rozměr božského, Transcedujícího v lidské tváři.

Obraťme ale nyní pozice „Já“ a „druhý“ a ptejme se: Jak vnímá klient, člověk s postižením pomáhajícího pracovníka? V modelové situaci, kdy klient nemá jiné sociální vazby, než pracovníka pečujícího o něj v rezidenčním zařízení, vyvstává následující otázka: Mohu já, pomáhající pracovník být dostatečně „tím druhým“ pro klienta ve smyslu výše popsané filosofie? Mezilidský vztah dle Lévinase spočívá ve skutečnosti, že tvář druhého, výpověď v něm obsažená jako by mi přikazovala, abych

¹²⁷ Srov. Lévinas, E., *Totalita a nekonečno*, s. 221.

¹²⁸ Lévinas, E., *Etika a nekonečno*, s. 212.

¹²⁹ Srov. Cháb, M., *Svět bez ústavů*, s. 5.

¹³⁰ Lévinas, E., *Existence a ten, kdo existuje*, s. 80.

mu sloužil.¹³¹ Druhý stojí v dimenzi výše, má tvář chud'ase, cizince, zároveň pána, jenž je povolán, aby mi udělil mou svobodu a ospravedlnil ji.¹³² Druhý nás transcenduje, ve své výšce, eminenci zahrnuje ve svém konkrétním smyslu svou bídu a vykořenění. Druhý zároveň přichází jako požadavek., vztah k němu se neodehrává jako slast a vlastnění, jako svoboda.¹³³ Etická subjektivita sama o sobě neexistuje, zakládá ji teprve vztah k druhému.¹³⁴

Domnívám se, že klient nemůže v tomto vztahu uplatnit veškeré náležitosti, které podle Lévinase vztahu k „druhému“ přísluší. Pomáhající v rámci instituce, kde pracuje, pod vlivem snahy o profesionální chování, může jen vzácně umožnit klientovi, aby mohl cítit skutečnou odpovědnost za „druhého“, tedy za pracovníka, nepostupitelnou odpovědnost, kterou Lévinas povyšuje na podmínku ustavení subjektivity jedinice. Jednání klienta jakoby se málo vztahově dotýkalo „druhého“, klient ho nemůže ani ani vstřícně přijmout, ani po něm toužit jako po „druhém“, jelikož tento „druhý“ nevyjadřuje „výzvu k daru a ke službě“.

Jestliže neumožníme klientovi nahlédnout do našeho světa, ukázat mu „tvář“, „nahou, cudnou, bezbrannou“, stáváme se pro něj ne „tím druhým“, nýbrž objektem, věcí, se kterou může manipulovat, ovládnout ji, ale nikoliv k ní přistupovat.

2. Pobytové zařízení jako místo realizace mezilidských vztahů

Práci v pobytovém zařízení pro mentálně postižené osoby můžeme zařadit mezi tzv. pomáhající profese, mezi něž patří kromě sociální práce v širším pojetí i medicína, psychologie, pedagogika, a které jsou charakterizované především způsobem vnímání klienta. Klient by zde měl být posuzován komplexně, jako osoba se svými všemi rolemi, nikoliv parciálně v jedné roli jako u jiných profesí.¹³⁵

Vztah jako takový nelze exaktně definovat, Guggenbuehl-Craig tento problém nazývá „mysteriem vztahu“, jež se dá popsat pouze mlhavě, považuje vztah za jeden z nejtajuplnějších psychologických fenoménů. V pomáhajících profesích vzniká v interakci mezi pracovníkem a klientem také **přenos**, který je nutné od vztahu odlišit.

¹³¹ Lévinas, E., Existence a nekonečno, s. 213.

¹³² Lévinas, E., Totalita a nekonečno, s. 223.

¹³³ Srov. Lévinas, E. Totalita a nekonečno, s. 71.

¹³⁴ Tamtéž, s. 212.

¹³⁵ Srov. Matoušek, O. Slovník sociální práce, s. 140.

Na rozdíl od vztahu při přenosu pracovník projikuje do klienta své představy, vidí v jeho charakteru a chování něco, co v něm není, nebo pouze náznakově. Naopak klient může v pracovníkovi vidět některé významné postavy svého života, například člena rodiny. Na klienta může také pracovník přenášet vlastní psychické struktury, například vlastnosti, které jemu samému dělají potíže.¹³⁶

Přenos a vztah, který je specifický tím, že druhého vidíme jako toho, kým je, může být prožíván také vzájemně, přičemž někdy se z přenosu vyvine přátelství. Tyto fenomény se dle Guggenbuehl-Craiga nedají striktně oddělit.

Ve vztahu se odehrává mnohem víc, než si lidé mohou vyměnit slovy nebo skutky. Při setkání dvou lidí se předává mnoho vyřčeného i nevyřčeného, nicméně všechny způsoby, jakými k tomu dochází, zůstávají zatím nezodpovězenou otázkou.¹³⁷

2.1 Specifika realizace vztahů v sociálním zařízení poskytujícím pobytové služby

Vztahy v pobytových zařízeních jsou výrazně ovlivňovány hierarchickou strukturou organizace a nepřírodným prostředím, v němž se odehrává klientův život.

Přestože se díky zdůrazňování kvality péče i jejím ukotvení v zákonu o sociálních službách situace týkající se podmínek poskytování péče kontinuálně zlepšuje, stále se můžeme setkat se zařízeními klasického ústavního typu. I v reformovaných zařízeních mohou přetrvávat způsoby jednání, které omezují klientovu autonomii více než je nutné. Matoušek to nazývá „dědictvím reálného socialismu“, kdy totální kontrola nad „chovancem ústavu“ a jeho pokud možno naprostá izolace od vnějšího světa byla žádaná.¹³⁸ Ještě v roce 2005 audit českých ústavních zařízení pro lidi s mentálním postižením přímo řízených MPSV ČR ukázal, že v nich přetrvává tradiční model ústavní péče preferující zdravotní péči, jen málo orientovaný na udržení a rozvoj adaptačních dovedností klientů.¹³⁹

Matoušek rozlišuje rozdílné role sociálního pracovníka podle zaměření služby. Při zařazení klienta do institucionální péče přisuzuje pracovníkovi roli vychovatele,

¹³⁶ Srov. Guggenbuehl-Craig, A., Nebezpečí moci v pomáhajících profesích, s. 36.

¹³⁷ Tamtéž, s. 39.

¹³⁸ Srov. Matoušek, O., Ústavní péče, s. 39

¹³⁹ Srov. Matoušek, O., Sociální práce v praxi, s. 113.

učitele, popř. dozorce,¹⁴⁰ z čehož vyplývá i výrazná nesymetrie vztahu mezi klientem a pracovníkem. Goldmann uvádí, že přátelství vzniká na základě emocionálních, nikoliv rozumových, proto by nemělo ovlivňovat jiné sociální vztahy, především pracovní a veřejné.¹⁴¹ Mezi charakteristické okolnosti, které ovlivňují vztahy mezi pracovníkem a klientem a kterými se ústavní zařízení odlišuje od vztahového prostředí vnějšího světa, mohou být dle Matouška zařazeny následující: V klasické ústavní péči probíhá kontrola pohybu klientů po zařízení, vstup na některá místa je pro klienty buď zapovězen, nebo podmíněn určitým postavením. Vůči světu jsou tato zařízení izolována, klienti je většinou nemohou svévolně opouštět. Sleduje, hodnotí a kontroluje se prakticky nepřetržitě veškerá činnost klientů, částečně je to dáno i nutností kontroly nad prací zaměstnanců. Mezi klienty a pracovníky zde vzniká určitá bariéra, v některých zařízeních stále ještě vyjádřena tím, že pracovníci nosí barevně sjednocené oblečení, v nejzazším případě nemocničního typu. Většina klientů se nepodílí na běžných domácích pracích, přípravě jídla, praní prádla, většího úklidu, nakupování apod. Neúčastní se ani vyřizování běžných záležitostí mimo zdi ústavu. Klient zde nemá prakticky žádnou možnost soukromí, ať už se týká osobních věcí nebo možnosti být sám. V některých případech je mu soukromí upíráno i v nejintimnějších situacích.

Klient se dostává do ústavu kvůli své zdánlivé neschopnosti žít jako ostatní. V tomto nepřirozeném prostředí se dostává na nejnižší post v hierarchii, je trvale k dispozici, pracovníci za něho činí prakticky všechna běžná i méně běžná rozhodnutí. Klienti jsou zároveň přesvědčováni, že toto řízení jejich života se děje k jejich prospěchu. Klient ztrácí soukromí, možnost výběru osob, se kterými se bude stýkat, možnost podílet se na své léčbě. Přirozeným důsledkem takového režimu je pocit depersonalizace, což je lékaři často považováno za symptom duševní choroby. Pobyt v ústavu je zdůvodněn neschopností, ústavy jsou specializované na různé druhy neschopností. Ústav dle Chába nadále pokračuje v procesu zneschopňování, nadto klienta deprivuje psychosociálně. Projevy této deprivace, jako jsou apatie, agresivita apod., vysvětluje jako přirozený stav klienta.¹⁴²

Klient se nemůže přesvědčit o své schopnosti obstát v běžném životě, protože je uzavřen v umělém světě, kterému se postupem času zcela přizpůsobí, nemůže proto ani

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 25.

¹⁴¹ Srov. Goldmann, R., Cichá, M., *Etika zdravotní a sociální práce*, s. 64.

¹⁴² Srov. Cháb, M. *Svět bez ústavů*, s. 81.

svobodně reflektovat svět, stává se inventářem, je zvěcněn. V okolním světě se cítí bezradně, proto se časem smiřuje s bezpečím zdi ústavu a přestane toužit po změně.

Člověk by měl patřit ke svému přirozenému sociálnímu okruhu, k rodině, neměl by být „státní“. Pokud to z nějakého důvodu není možné, pak má právo na svobodný výběr společenství.¹⁴³ Instituce by měla klientům zprostředkovat co největší možnou míru kontaktu se světem mimo zdi ústavu, neboť tito lidé by se neměli nikdy zcela odloučit od vlivů vnějšího světa.¹⁴⁴

Matoušek také poukazuje na rozdíl mezi přístupem ke klientům s těžkým mentálním postižením, jejichž potřeby podnětů a kontaktů s nepostiženými lidmi jsou opomíjeny, zatímco potřeby klientů s lehkým postižením jsou uspokojovány nadměrně, v takové míře, která je prakticky zneschopňuje a zbavuje odpovědnosti.¹⁴⁵

Jedním z podstatných aspektů, ovlivňující vztahy v pobytových zařízeních, je skutečnost, že pracovníci jsou v něm zaměstnání jako v jakékoliv jiné organizaci, ale pro klienty představuje náhražku domova. Dochází nezbytně ke střetu obou hledisek, přičemž obě strany mají nárok naplňovat svoje očekávání. Matoušek definuje tento problém jako rozdíl mezi posuzováním klienta jako objektu práce a individuálního subjektu.¹⁴⁶

2.2 Specifika v chování a v potřebách osob s mentální retardací

Rizika spojená s navazováním přátelských vztahů lidí s postižením mnohdy vyplývají z jejich specifického chování. Postižení intelektu je velice výrazná, dominantní kategorie, a to nejen pro laiky, ale i pro profesionály, jedná se o mnohem významnější charakteristiku člověka než např. pohlaví, etnický původ, sexuální orientace nebo náboženství.¹⁴⁷ Znalost charakteristických znaků v chování osob s mentálním postižením může být užitečná, avšak klientova osobnost sama o sobě představuje přednostní hodnotu. Každý člověk je jedinečný, ve své praxi jsem zažila klienty, kteří se chovali zcela v rozporu s očekáváním okolí a svou diagnózou.

¹⁴³ Srov. Cháb, M., Svět bez ústavů, s. 39.

¹⁴⁴ Srov. Rieger, Z. Návrat k rodině a domů, s. 14.

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 113

¹⁴⁶ Srov. Matoušek, O. Ústavní péče, s. 17.

¹⁴⁷ Srov. Vančura, J., Zkušenosti rodičů dětí s mentálním postižením, s. 20.

Mentální retardaci lze charakterizovat jako vývojovou duševní poruchu se sníženou inteligencí, demonstrující se především snížením kognitivních, řečových, pohybových a sociálních schopností.¹⁴⁸ Vágnerová specifikuje mentální retardaci jako souhrnné označení vrozeného defektu rozumových schopností. Socializace mentálně retardovaných bývá opožděna ve vývoji, velký význam pro ně má neverbální komunikace, dá se říci, že jejich chování je způsobem jejich komunikace. Potřeba stimulace ze strany okolí je pro klienty s mentální retardací velmi přínosná, podněty ale musí být úměrné možnostem klienta z hlediska jejich množství, kvality i doby působení. Ideální je kombinovat známé a stereotypní podněty ve větší míře s menším množstvím nových informací.¹⁴⁹

Klienti s mentální retardací mají tendenci uspokojovat svoje potřeby neodkladně a bez zábran a to způsobem, který odpovídá aktuálnímu psychickému a somatickému stavu a tedy i mentální úrovni. Potřeba citové jistoty a bezpečí bývá u klientů s mentální retardací velmi silná, vytváří si pevný vztah s pečujícím.¹⁵⁰ Matoušek uvádí, že při práci s dospělými lidmi s mentálním postižením je třeba respektovat jejich důstojnost, jednat s nimi jako s dospělými, ačkoliv je nutné podávat informace pro ně srozumitelnou formou, kterou by měl pracovník přizpůsobit individuálně každému klientovi. Obecně by se měl vyjadřovat jasně, v krátkých větách, nepoužívat cizí slova a otázkami si ověřovat, zda klient porozuměl.¹⁵¹

Klienti dávají přednost jednoznačným a srozumitelným informacím, které jim poskytují pocit jistoty, avšak přínos zcela nových informací je taktéž podstatný, z vlastní zkušenosti vím, jak takové podněty klienta aktivizovat. Například u jedné z mých klientek se po procházce po městě a nákupu v samoobsluze spontánně rozšířila aktivní slovní zásoba.

Klienti s mentálním postižením mají tendenci uspokojovat svoje potřeby neodkladně, bez zábran, a to způsobem, který odpovídá aktuálnímu psychickému a somatickému stavu, tedy i mentální úrovni. Uspokojení všech potřeb mentálně postižených způsobem, který by byl pro ně přijatelný, je často velmi obtížné, protože tito klienti nedokážou často svá přání konkretizovat ani sami pro sebe, natož je

¹⁴⁸ Srov. Michalík, J., Zdravotní postižení a pomáhající profese, s. 115.

¹⁴⁹ Srov. Vágnerová, M., Psychopatologie pro pomáhající profese, s. 146.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 155.

¹⁵¹ Srov. Matoušek, O., Sociální práce v praxi, s. 115.

verbalizovat srozumitelným způsobem pro okolí. Neuspokojení jakékoliv potřeby lze považovat za zátěžovou situaci.¹⁵² Například špatně snášejí jakékoliv změny např. v personálním obsazení zařízení, ve kterém žijí. Vzhledem k tomu, že dochází k obměně personálu velmi často, nový pracovník se může z počátku špatně orientovat v potřebách jednotlivých klientů. Zásadnější změna situace, vynucená okolnostmi, může být pro klienta nezvládnutelná, především pokud klient nerozumí jejím příčinám. Na tyto okolnosti reagují klienti různými obrannými mechanismy, jejichž projev závisí na celkové mentální úrovni a typu temperamentu jedince.

Klient je většinou závislý na hodnocení jiných, nové věci se učí často pouze pro potvrzení citového vztahu k osobě, která se je snaží učit. Ochota podřídit se určitým požadavkům a pokynům je spojena s potřebou být pozitivně ohodnocen. Prakticky celý život závisí na názorech jiných lidí, jejich sebehodnocení není zcela objektivní. Preferují kontakt se známými lidmi, kteří jednají pro ně srozumitelným způsobem.¹⁵³

Také z výše uvedených důvodů se lidé s mentálním postižením snaží navázat přátelský vztah především ke svému pečovateli, kterému dávají přednost před jinými lidmi, protože pro něj reprezentuje bezpečí známého prostředí.

2.3 Rizika mocenského postavení pracovníků v pomáhajících profesích

Nejvýraznějším fenoménem, který zasahuje do vztahu pracovník-klient, je fenomén moci. Moc, kterou pracovník prakticky může uplatnit v pobytovém zařízení nad osobním životem klienta, nemá v současné společnosti mezi dospělými lidmi žádnou obdobu. Neexistuje jiné odvětví lidské činnosti, kde by jeden dospělý člověk za druhého rozhodoval v naprosto osobních oblastech, určoval mu, s kým se má stýkat, kdy má vstávat, kdy a co má jíst, co si má obléknout apod. Navíc klientovi pracovník v rámci pravidel instituce předkládá svoje názory a domněnky o tom, co je podle něj dobré. Klient nemá šanci prožít nějaké vlastní zkušenosti a poučit se z vlastních omylů. Tato moc může mít laskavou formu, klient si nezřídka zvykne na autoritativní vedení bez možnosti se samostatně rozhodovat, protože to představuje pro obě strany schůdnější a nekonfliktní cestu. Vykonávání moci dodává člověku pocit identity a

¹⁵² Srov. Vágnerová, M. Psychopatologie pro pomáhající profese, s. 155.

¹⁵³ Tamtéž, s. 155.

vlastní ceny, někteří pracovníci si takto vybudují pocit vlastní hodnoty, které se pak neochotně zřikají.

Guggenbuehl-Craig předkládá teorii, podle níž jsou všichni pracovníci v sociálních profesích psychologicky rozpolcení. Na jednu stranu se před světem a svým svědomím snaží dokázat, že jsou k tomuto povolání vedeni především potřebou pomáhat bližnímu, avšak v hloubi duše prahnou po potěšení spojeném s možností klienta mocensky ovládnout. Tento hluboce zasunutý popud vyplouvá na povrch především ve chvílích, kdy pracovník prosazuje „dobro“ proti vůli klienta. V případě, že si toto konání dokáže ospravedlnit něčím „objektivně správným“, vymizí i výčitky svědomí, které by se jinak při prosazování mocenských choutek dostavily.¹⁵⁴

Opačný názor zaujal Viktor E. Frankl, který hájil opravdové lidské motivy při pomáhání svým bližním proti redukcionismu hlubinné psychologie. Při redukcionismu veškeré motivy k altruistickému chování nejsou již předem brány vážně, nic není považováno za opravdové, vše je interpretováno jako výsledek nevědomé psychodynamiky. V jeho pojetí musí každé demaskování pomocí hlubinné psychologie nakonec nutně narazit na něco opravdu lidského.¹⁵⁵

Dobře míněná pomoc může uškodit klientovi například přemírou horlivosti, snahou prosadit ideály bez předchozího posouzení pro konkrétní situaci. Pokud ve vztahu ke klientovi figuruje mocenské postavení pracovníka, dá se snadno zneužít k prosazování vlastních názorů., pracovník se uchyluje ke vnucování vlastních představ toho, co by měl klient chtít. Spaemann se v souvislosti s problémem zneužití postavení pracovníka vyjadřuje v tom smyslu, že ten, kdo má moc, může klást na splnění přání podřízeného člověka své podmínky, a tím se tyto zájmy dostanou do rozporu. Dochází tudíž ke vnucování norem, které vůbec nejsou v zájmu mocensky hůře postaveného člověka. Spaemann odmítá ospravedlňování jednání dobrými úmysly, neboť podle něj má v jistém smyslu dobrý úmysl každý, kdo nějak jedná.¹⁵⁶

Dle Vaniera autorita, která není založena na základní důvěře a souhlasu toho, že je veden, pouze utlačuje a rozbíjí osobní svobodu.¹⁵⁷ I když se nějaké jednání vůči

¹⁵⁴ Srov. Guggenbuehl-Craig, A., Nebezpečí moci v pomáhajících profesích, s. 14.

¹⁵⁵ Srov. Frankl, V. E., Vůle ke smyslu, s. 9.

¹⁵⁶ Srov. Spaemann, R., Základní mravní pojmy a postoje, s. 75.

¹⁵⁷ Srov. Vanier, J., Cesta k lidství, s. 35.

klientovi jeví z pohledu pracovníka jako správné, musí být opatrný v prosazování svých názorů, protože neví, v čem tkví smysl jednotlivého lidského života.¹⁵⁸

Pracovník by měl mít stále na paměti úctu k jedinečnosti každého člověka a toleranci k jeho odlišnostem.

2.4 Hranice vztahu klienta a pracovníka

Dilema, kam umístit hranici ve vztahu mezi klientem a pracovníkem tak, aby jejich kontakt byl dostatečně autentický, ale zároveň zůstal profesionálním, patří mezi pracovníky v sociální oblasti k nejvíce diskutovaným. Kopřiva uvádí nutnost mít zřetelnou hranici vůči okolí u každého fungujícího celku. Pokud by člověk bral všechny záležitosti týkající se jiných stejně vážně jako své osobní zájmy, pak by zřejmě nepřežil.¹⁵⁹

2.4.1 Význam autonomie ve vztahu

Vědomí autonomie jedince vzniká v průběhu vývoje, člověk se s ní nerodí. Dítě v průběhu prvního roku života dochází k poznání, že on a matka jsou dvě různá těla, později i k tomu, že jeho pocity mohou být odlišné od pocitů matky. Během vývoje člověk osciluje ve vztahu k rodičům mezi dvěma póly:

- snaha vzdorovat a osamostatnit se, ale s rizikem samoty
- podřízení se s rizikem závislosti

Láska k druhému člověku funguje jako most mezi dvěma autonomními územími. Dochází k trvalému pečujícímu zájmu o druhého, přestože oba mohou mít jiné zájmy a hodnoty. Dle Bowlbyho vztahová vazba k rodičům, popř. k náhradním osobám, ovlivňuje chování jednotlivce a navazování vztahů až do dospělosti.¹⁶⁰

V rodičovství dochází k rozpouštění hranic, matka a dítě jsou po nějaký čas jedno tělo, jedna duše. Ve zdravém vztahu by tato symbióza měla postupně přejít do

¹⁵⁸ Srov. Guggenbuehl-Craig, A., Nebezpeční moci v pomáhajících profesích, s. 12.

¹⁵⁹ Srov. Kopřiva, K., Lidský vztah jako součást profese, s. 74

¹⁶⁰ Srov. Brisch, K. H., Poruchy vztahové vazby, s. 10.

lásky mezi dvěma autonomními jedinci. V některých případech dochází k tomu, že rodiče nalézají v péči o dítě smysl své existence a svou autonomii zcela odsouvají do pozadí. Proces osamostatnění dítěte pro ně bývá těžkým obdobím, kdy pociťují vlastní bezcennost.

Matka může prodlužovat proces symbiózy tím, že snahy o získání autonomie u dítěte nepodporuje, naopak projevuje obavy, nevoli z těchto pokusů. Dítě pak může uvíznout v emočním pohodlí symbiotického vztahu. K tomuto nežádoucímu procesu dochází také v situaci, kdy dítě nikdy dobré splynutí s matkou neprožilo. U lidí s postižením může pramenit z přílišné fixace rodiče na dítě, přetrvávající i do dospělosti, z důvodu nadměrně ochranného vztahu. Na druhé straně děti s postižením, které byly v raném věku umístěny do ústavní péče, trpí nemožností splynutím s jednou primární vztahovou osobou. Touha po takové blízkosti pak přetrvává až do dospělosti¹⁶¹, kdy ovlivňuje další navazování a prožívání jiných vztahů.

2.4.2 Uzavřené hranice u pomáhajících pracovníků

Položme si otázku: Jak daleko je možné nechat vstoupit klienta do pracovníkovy osobního světa? Pracovník by si měl na jednu stranu bránit hranice své autonomie, ale pokud by chtěl s klientem navázat přátelský vztah, měly by být jeho hranice oboustranně polopropustné. U osob s mentálním postižením hrozí ovšem riziko, že se příliš naváží na pracovníka z důvodu jejich snížené mentální a sociální schopnosti, dané postižením i citovou frustrací z pobytového zařízení. Vzhledem ke zvýšené potřebě citové jistoty u osob s mentálním postižením bývají pracovníci nabádáni k obezřetnosti vůči navazování přátelských vztahů s těmito klienty.

Někteří lidé si vytvářejí však velmi neprostupné a uzavřené hranice, což podle Kopřivy dokazuje spíše jejich strach ze závislosti, než projev autonomního jedince. Předkládá příklad lidí, kteří nenavštěvují své rodiče v domovech důchodců, aby nebyli konfrontováni s jejich bezmocí, samotou a vlastními pocity viny. Podobným příkladem může být neschopnost některého rodiče navštívit své postižené dítě umístěné v ústavu. Pomáhající pracovníci se oddělují od těžkých situací svých klientů například cynickýmihovory o pracovních činnostech apod.

¹⁶¹ Srov. Kopřiva, K., Lidský vztah jako součást profese, s. 78.

2.4.3 Splývání hranic mezi pracovníkem a klientem motivované soucitem

Riziko splývání a mizení hranic popisuje Kopřiva jako zájem pracovníka, aby ho klient potřeboval, tím se pracovník chrání proti pocitu osamění. Motivem k takovému chování může být soucit, kterým je pracovník zaplavený a který v něm vyvolá vlnu emocí jako je úzkost, pobouření, hněv. Dle Kopřivy je pro klienta prospěšnější, pokud pracovník projevuje porozumění pro klientovu situaci, ale není tak vychýlen ze svého emočního těžiště.¹⁶²

Účast s klientem motivovaná soucitem se může jevit na první pohled jako žádoucí, avšak soucitem podněcované jednání nemusí být vždy přiléhavé situaci a v konečném výsledku přínosné pro klienta. Soucit například vede pomáhajícího k přílišnému přebírání kompetencí v některých sférách životní praxe klienta, což ho sice může ochránit, ale zároveň také zneschopňovat. Zároveň nás může přivést k poznání cizího utrpení, ale nepoučuje nás, co je třeba pro trpícího konat, aby mu to skutečně prospělo. Dle Kanta city nemohou poskytnout stejné měřítko pro dobro a zlo, nikdo by neměl na základě svého citu usuzovat platně za druhé.¹⁶³

Dle Spaemanna není radno jednat jednat bezprostředně motivován vášní, neboť vášně člověka sice přivádí k prvotnímu vztahu k nějaké hodnotě, ale nepoučí ho, jak se má v dané situaci zachovat. Ačkoliv hněv obrácený vůči bezpráví je bezpochyby nutný, neměl by se stát mravním rádcem v lidském konání.¹⁶⁴

Kopřiva doporučuje pracovníkům nepodléhat soucitu, ale pokusit se plně vcítit do jejich situace. Je záhodno v těžké klientově situaci vydržet a nepokoušet se klienta více emočně sytit, jelikož hrozí riziko citového hladu klienta po dalším utěšování a povzbuzování. Lépe je poskytnout klientovi pouze vnímavou pozornost.

2.4.4 Ochrana osobní hranice pracovníka

Pokud klient většinu svého života žije v ústavním zařízení, vzdává dle Kopřivy obranu svého teritoria a soukromí, je vděčný za vlídné slovo, pohlazení od kohokoliv včetně neznámých lidí.¹⁶⁵ Klient může pracovníka omezovat svým nevhodným a vtíravým chováním, jakož ho může i ohrozit problémovým chováním, které má výrazný fyzický nebo sociální dopad.

¹⁶² Srov. Kopřiva, K., Lidský vztah jako součást profese, s. 79.

¹⁶³ Srov. Kant, I. Základy metafyziky mravů, s. 45.

¹⁶⁴ Srov. Spaemann, R., Základní mravní pojmy a postoje, s. 39.

¹⁶⁵ Srov. Kopřiva, K., Lidský vztah jako součást profese, s. 84.

Podle Kiernenovy kalifornské studie se problémové chování vyskytuje u 49% lidí žijících v ústavech, u menších komunitních zařízení se jedná pouze o 9% klientů. Interpretace vztahu mezi prostředím a problémovým chováním je však v podobných studiích obtížná, neboť nevíme, zda je toto chování příčinou či důsledkem institucionalizace klienta.¹⁶⁶ Až zpětně můžeme skutečně posoudit, do jaké míry má vztahové prostředí ústavu vliv na chování klienta, poté, co člověk opustí pobytové zařízení a započne žít život v normální komunitě. Například vedoucí děčínského zařízení Jurta o. s., poskytující podporu samostatného bydlení, popisuje změnu v chování jedné klientky, která prožila celý dosavadní život v ústavech a v padesáti letech se rozhodla pro komunitní formu bydlení. Pracovnice uvádí, že poté, co tuto paní potkala ve městě, „se jí nevrhá kolem krku a nesnaží se jí políbit“, jak byla zvyklá v ústavu, nýbrž se chová přátelsky, ale udržuje přiměřený odstup.¹⁶⁷

Za předpokladu, že pracovník ovládá asertivní komunikační techniky ochrany svých hranic, nemusí se navázání vztahu s klientem vyhýbat. Kopřiva definuje asertivitu jako schopnost dát otevřeně najevo své požadavky a trvat na nich, nebát se nesouhlasit bez toho, abychom porušovali práva klientů nebo snižovali jejich důstojnost.¹⁶⁸ Pracovník nemusí tolerovat nic, co mu není milé, ochrana jeho hranic proti zasahování do soukromí patří mezi dovednosti, které by měl ovládat.¹⁶⁹ Pokud se pracovník dovede vyvarovat narušování hranic klienta a dokáže klienta podporovat v ochraně vlastního teritoria, zvyšuje tím klientovu hodnotu a sebedůvěru. Kopřiva považuje za přirozený stav, pokud jsou hranice dobře ustanovené a polopropustné, nikoliv nepropustné a tvrdě bráněné.¹⁷⁰ V situaci, kdy pracovník i klient umí tyto hranice respektovat, mohou následně navázat zdravý vztah.

Kopřiva zcela nepodporuje názor, že pokud si chce člověk udržet duševní rovnováhu, je nutné zachovávat si od klientů profesionální odstup. Varuje pouze před vysilujícím soucitem z těžkých osudů klientů.¹⁷¹ Podmínkou fungujícího autonomního jedince jsou dobře ustanovené polopropustné hranice. Člověk v jejich mezích udržuje jednak vlastní autonomii, ale také vstupuje do vztahů s druhými lidmi a přijímá to, co se pro něj zdá dobré a užitečné.¹⁷²

¹⁶⁶ Srov. Emerson, E., *Problémové chování u lidí s mentální retardací a autismem*, s. 35.

¹⁶⁷ Srov. MPSV, *Jak na to – příklady dobré praxe v deinstitutionalizaci*, s. 12.

¹⁶⁸ Srov. Kopřiva, K., *Lidský vztah jako součást profese*, s. 84.

¹⁶⁹ Srov. Slowík, J., *Komunikace s lidmi s postižením*, s. 56.

¹⁷⁰ Srov. Kopřiva, K., *Lidský vztah jako součást profese*, s. 82.

¹⁷¹ Tamtéž, s. 80.

¹⁷² Tamtéž, s. 82.

2.5 Předpoklady dobrých mezilidských vztahů v pobytových zařízeních

Pozitivní funkční komunikace je účinným prostředkem k navazování vztahů s druhými lidmi, dle Slowíka je komunikace sama o sobě vyjádřením vztahu a zároveň i jeho podmínkou,¹⁷³ staví vždy na sociálním kontextu. Abychom mohli navázat dobrý vztah s člověkem s mentálním postižením, musíme být schopni s ním komunikovat a on musí být schopen naší komunikaci rozumět a mít možnost reagovat.¹⁷⁴

Vybíral rozlišuje tzv. zdravou, neboli funkční a dysfunkční komunikaci. Člověka, který komunikuje zdravě, vykazuje v mezilidské interakci následující charakteristiky: Reaguje vždy bezprostředně, projevuje přiměřený zájem o druhého, nechává druhému prostor pro sebevyjádření, používá humor, ovšem adekvátně situaci. Nezesměšňuje druhé ani sebe, zklamání vyjadřuje pouze bezprostředně, nikoliv přehnaně a teatrálně, při kritice vybírá pouze to nejpodstatnější, přehnaně nekritizuje.¹⁷⁵

Jelikož pomáhající profese patří mezi nejnáročnější na psychickou odolnost pracovníka, měl by se podle mého názoru problematice předcházení konfliktním situacím a komunikačním dovednostem věnovat velký prostor při celoživotním vzdělávání pracovníků.

Vybíral poukazuje na skutečnost, že pokud je člověk nepřetržitě vystaven nezdravé komunikaci, zanechává to stopy v jeho mysli.¹⁷⁶ V pobytových zařízeních, kde se komunikace s klientem nevyvíjí podle výše zmíněných principů, se deformuje i vztah mezi pracovníkem a klientem, a tudíž i klientovo sebehodnocení.

V nepřírozeném vztahovém prostředí ústavů, kde klient ani pracovník nemají prakticky na výběr osobu, s níž budou trávit čas nebo které se vyhnou, dochází nutně ke vznikům konfliktních situací. K předcházení a uspokojivému řešení těchto situací je nutné, aby pracovník v sociálních službách byl tzv. zralá osobnost, schopná uvědomit si svou důstojnost a důstojnost klienta, a modifikovat podle toho své jednání.¹⁷⁷ Charakteristické rysy zralé osobnosti specifikoval např. Maslow: Takový člověk podřizuje vlastní jednání etickým principům, má nadhled nad vlastní kulturou, je autonomní ve vztahu k ostatním, navazuje přátelské a láskyplné vztahy k několika blízkým přátelům, je spontánní, má vysoký stupeň sebeakceptace a ryzí vztah ke

¹⁷³ Srov. Slowík, J. Komunikace s lidmi s postižením, s. 26.

¹⁷⁴ Srov. Solovská, V. a kol., Rozvoj dovedností dospělých lidí s mentálním postižením, s. 17.

¹⁷⁵ Srov. Vybíral, Z. Psychologie komunikace, s. 229.

¹⁷⁶ Tamtéž, s.226.

¹⁷⁷ Srov. Šrajber, J., Lidská důstojnost a sociální práce, In Sociální práce/Sociálna práca 2/2006.

skutečnosti, koncentruje se více na problém než na sebe sama, váží si samoty jako možnosti usebrání.¹⁷⁸

Mezi základní pravidla, týkající se zdravé komunikace s lidmi s mentálním postižením, patří respektování mentální úrovně a fyzického věku těchto osob, nepřístupovat k nim jako k dětem, respektovat jejich důstojnost a pokud je to možné, pak i rozhodnutí. Nezbytnou kontrolu s ohledem na to, že někteří klienti sami nedokážou posoudit rizika, je třeba provádět v podobě spíše opatrného usměrňování.¹⁷⁹

2.5.1 Příčiny vzniku konfliktních situací ve vztahovém prostředí pobytových zařízení

Většina konfliktů vychází z nenaplněných potřeb na straně klienta nebo pracovníka. Hlavní potřeby člověka ve vztahu s druhými jsou dle Baumové následující: **potřeba uznání, potřeba svobody a sebeurčení, potřeba bezpečí a zajištění existence.**¹⁸⁰ V pobytových zařízeních může docházet k narušení vztahových potřeb klienta i pracovníka například v následujících situacích:

Nenaplnění potřeby uznání na straně klienta spočívá v například v jeho zneschopňování, zesměšňování, ponižování, zastrasování, nerespektování klientova tempa, v užívání zvláštních postupů, vyjadřujících odpor personálu ke klientům, například poskytování degradujících pomůcek, které klient nepotřebuje.¹⁸¹ Avšak už jen dehonestující vnímání klienta, kdy pracovník vstřebává předsudky většinové společnosti, vnímá klient negativně. Novosad zmiňuje čtyři druhy předsudků vůči osobám s mentálním postižením:

1. *Paternalisticko-podceňující*: Lidé označují osoby s postižením jako „chudák, ubožák“, litují je a považují za bezmocné, čekající na pomoc těch „silných“.

2. *Odmítavé*: Lidé s postižením jsou posuzováni jako neužiteční, zatěžující, neměli se vlastně ani narodit, je to vina neodpovědné matky apod.

3. *Protektivně-paušalizující*: Představa, že lidé s postižením jsou nositeli mnoha nezasloužených výhod, příspěvků.

¹⁷⁸ Srov. Křivohlavý, J., Psychologie zdraví, s. 152.

¹⁷⁹ Srov. Slowík, J. Komunikace s lidmi s postižením, s. 56.

¹⁸⁰ Srov. Baum, T., Umění přátelského řešení konfliktů, s. 84.

¹⁸¹ Srov. Matoušek, O., Slovník sociální práce, s. 151.

4. *Idealizující nebo heroizující*: Představa, že lidé s postižením mají výborný charakter, nějaké mimořádné schopnosti apod.¹⁸²

Nenaplněné potřeby uznání na straně pracovníka pramení například z nedostatku společenské prestiže, finančního ohodnocení, hmatatelných a měřitelných výsledků jejich práce. Někteří pracovníci také přesvědčení, že by jim klienti měli prokazovat dostatečnou vděčnost za jejich péči, pokud se tak neděje, jsou roztrpčeni a mají sklon k vyvolávání konfliktů s těmito konkrétními klienty. Neuspokojená potřeba svobody a sebeurčení u klientů je dána zcela objektivně prostředím pobytového zařízení, kde je sledován prakticky každý jejich pohyb. U pracovníka se může jednat například o nemožnost úniku z pracovního místa, ke kterému byl donucen okolnostmi a které ze stejných důvodů nemůže změnit. Nedostatek možnosti řídit běh dění kombinovaná s vysokou mírou požadavků, kladených na člověka, kteroužto kombinaci tento typ práce obnáší, vede dle Krivohlavého k největšímu pracovnímu stresu.¹⁸³ Potřeba bezpečí a zajištění existence je v pobytových zařízeních narušena výraznou a častou obměnou personálu. Klienti modifikují své vztahové chování, a tím se pokoušejí vyrovnat s permanentní nejistotou v okruhu blízkých osob. (viz kap. 3.1.7)

Nepřetržité působení kombinací výše zmíněných neuspokojených potřeb pracovníků a klientů ovlivňuje jejich vztah natolik, že může být vyvolán konflikt pod zcela jinou záminkou.

2.5.2 Komunikační strategie řešení konfliktních situací v pobytovém zařízení

Neexistuje žádný model chování, který by zcela zaručil prevenci či pokojné řešení konfliktů. Přesto však existují některé základní komunikační dovednosti, které by měl pracovník v pomáhajících profesích ovládat, aby vycházel bez větších problémů se svými klienty.

Osobní účastí v mnoha konfliktních situacích v pobytovém zařízení jsem vysledovala, že především malichernost pracovníka může vést ke vzniku konfliktu, neboť člověk pracující stále „mezi čtyřmi stěnami“ v uzavřeném okruhu lidí, má někdy

¹⁸² Srov. Novosad, L. Poradenství pro osoby se zdravotním a sociálním znevýhodněním, s. 31.

¹⁸³ Srov. Krivohlavý, J., Psychologie zdraví, s. 175.

tendence své strasti zveličovat. Podporuji názor Vybírala (viz kap. 2.5), že vždy je dobré podívat se na problém, pokud to situace dovoluje, s humorem, s odstupem promyslet, zda problém, který pracovníka znepokojuje, je skutečně kardinální. Podle mé zkušenosti se díky nadhledu a dobře použitému humoru podařilo předejít několika konfliktním situacím. Dle Baumové je třeba pro prevenci konfliktních situací pojmenovávat pocity klienta, tzv. zrcadlit. Za významný aspekt v komunikaci s klientem můžeme označit uctivou formu řeči.¹⁸⁴ Už jen tónem řeči a formulací může pracovník projevovat úctu svému protějšku. Své požadavky na klienta by měl formulovat jako prosbu, nikoliv příkaz, používat oslovení, děkovat apod. Je až překvapivé, jak často se v pobytových zařízeních zapomíná na tyto ve vnějším světě neopominutelné elementární prvky slušného chování. Dle Baumové by se měl pracovník pro předcházení konfliktům vyvarovat všem součástem projevu, které u protějšku mohou vyvolat zbytečně negativní emoce, například kritickému hodnocení druhého, hrozbám, projevům nadřazenosti, neustálému předkládání pravidel a norem.¹⁸⁵

Někdy pracovník jedná v afektu a bez rozmyslu projeví své emoce. I tuto reakci, pokud se nejedná o nebrzděnou emoční explozi, která nevybočuje z lidského přístupu ke klientovi, nepovažuji za zcela zavrženíhodnou. Prostřednictvím afektu dává pracovník klientovi také najevo své pocity, a to způsobem, který je běžnější ve vnějším světě. Málokdo z nás umí verbalizovat své negativní pocity bez vedlejších emočních projevů, jakými jsou zvýšený hlas, zrychlené dýchání, zarudnutí v obličeji, bušení srdce, výrazná gestikulace apod. Klient díky tak získává zkušenosti s přirozeným vznikem, průběhem a řešením konfliktů, což někdy ve zdánlivě harmonické vztahové „bublině“ pobytových zařízení nemůže zažít. Pracovníci se však pokouší tyto projevy potlačit, neboť nejsou považovány za profesionální, čímž se vztahy na pracovišti vzdalují realitě mimo zařízení. (Dále k problematice projevování emocí viz kap. 3.1.4)

Konfliktní situace provází pracovníka v pobytovém zařízení takřka každodenně. Příklad, který zde uvedu, se týkal určité pracovnice, která si neustále stěžovala konflikty s mentálně postiženou klientkou. Popisovala její chování jako obtížně zvladatelné, přičemž bylo z jejího projevu zřejmé, že pracovnice ke klientce pociťuje silnou averzi. Po přeložení klientky na jiné oddělení a navázání přátelských vztahů ke zdejšími pracovníkům její údajné problémové chování zcela vymizelo. Podle mého mínění vytvoření přátelského vztahu mezi klientem a pracovníkem v pobytovém zařízení

¹⁸⁴ Srov. Baum, T., *Umění přátelského řešení konfliktu*, s. 90.

¹⁸⁵ Tamtéž, s. 89.

působí preventivně proti vzniku konfliktních situací, neboť prostřednictvím vytvoření citové vazby k druhé osobě má člověk tendence vnímat spíše kladné stránky jejího charakteru.

3. Příklady současných náhledů na realizaci vztahu mezi pracovníkem a klientem v pobytových zařízeních

V následujících kapitolách představím některé současné koncepce v přístupu k osobám s postižením, jejichž základní principy spočívají v modifikaci vztahu pracovníka a klienta.

3.1 Přístup zaměřený na osobu v pojetí Marlis Poertner

Humanisticky orientovaný přístup zaměřený na osobu pochází od amerického psychologa Carla Rogerse. Rogersova teorie významně ovlivnila současnou sociální práci¹⁸⁶, spočívá v přesvědčení, že se změny u klienta dosáhne nejlépe, pokud se podaří pochopit jeho pohled na svět.

3.1.1 Přístup zaměřený na osobu v pobytovém zařízení

Vycházejíc ze svých bohatých zkušeností v práci s lidmi s mentálním postižením, Marlis Poertner preferuje na osobu zaměřený přístup jako inspirující koncepci pro pracovníky v pomáhajících profesích, především pro pracovníky v pobytových zařízeních. Koncepce pomáhá vytvářet životní prostor pro osoby, které z nějakého důvodu nemohou žít ve vlastním prostředí se svou rodinou, klade důraz na podporu jejich soběstačnosti a sebevyjádření.¹⁸⁷

Přístup zaměřený na osobu vychází z humanistické koncepce, tedy z obrazu člověka jako samostatného jedince, v jehož kompetenci je jeho vlastní růst a sebeaktualizace, disponuje vlastními prostředky k řešení problémů.¹⁸⁸

Dle Poertnerové by se pracovník v rámci této koncepce neměl zaměřit na to, že „něco vykonal“, ale „že něco umožnil vykonat.“ Měl by se snažit podpořit klienta v tom, aby sám našel nejlepší cestu, nikoliv za něj rozhodovat, co je pro něho nejlepší.

¹⁸⁶ Srov. Matoušek, O., Základy sociální práce, s. 203.

¹⁸⁷ Srov. Poertner, M., Na osobu zaměřený přístup v práci s lidmi s mentálním postižením, s. 13.

¹⁸⁸ Tamtéž, s. 22.

Čím více pracovníkova úloha působí jako postradatelná, tím lépe. Pracovník ve své péči „o krok ustoupí“, čímž ponechá více prostoru pro klienta, ale zároveň i pro sebe.¹⁸⁹

3.1.2 Význam kontextu sdělení ve vztahu mezi klientem a pracovníkem

V této kapitole bude blíže specifikován význam kontextu pro poznání klientova chování a možnost poznání tohoto kontextu prostřednictvím bližšího vztahu mezi pracovníkem a klientem.

Přes zdánlivou nesrozumitelnost má každý projev člověka svůj význam a tento fakt je nutné respektovat, přestože se pracovníkům ne vždy podaří tento smysl odhalit. Už sám pokus o porozumění druhému člověku dle Poertnerové zlepšuje kvalitu jejich vztahu.¹⁹⁰ Středem této koncepce je člověk takový, jaký skutečně je, nikoliv představy o tom, jaký by měl být, člověk se svou osobitou jedinečností a důstojností, která mu náleží. Podle Vávrové se lidé v rámci interpersonálních vztahů dopouští mnohdy chyb ve vnímání druhých osob, mají tendence si je zařadit do ustálených schémat, jež jsou ovlivněny předchozími životními zkušenostmi.¹⁹¹

Představa o chování a jednání člověka s mentálním postižením nebo seniora někdy svádí jejich blízké k tomu, že k jeho postojům přistupují s prvotní nedůvěrou. Lidé se sníženými mentálními schopnostmi se často projevují nezvykle, „podivně“ a je na uvážení pracovníka, zda se pokusí nalézt v jejich chování nějaký hlubší smysl, nebo zda je odbude jako projev „narušeného“ jedince. Poertnerová zdůrazňuje nutnost neodbývat například stížnosti klientů jako „jejich obvyklé nářky“, ale pokusit se odhalit jejich hlubší smysl. Pokud pracovníci berou své klienty vážně, hledají v jejich chování smysl, zvyšují tak sebevědomí klientů, dodávají jim pocit, že mohou o věcech spolurozhodovat.¹⁹² Přesto by dle Poertnerové pracovník neměl ulpívat na tom, co již o klientovi ví, měl by být otevřený vůči novým způsobům chování.¹⁹³

Velký význam by zde měl být kladen na kontext, v němž se konkrétní jednání uskutečnilo. Podle MacIntyra srozumitelnost řečového projevu zdaleka nestačí k tomu, aby se naše jednání či řečový projev stal pro ostatní pochopitelným. Dalším aspektem nezbytným k porozumění mezi lidmi je kontext. Uvedu zde MacIntyrův příklad, který se sice netýká pobytových služeb, ilustruje však dostatečně nutnost znalosti kontextu.

¹⁸⁹ Srov. Poertner, M., Na osobu zaměřený přístup v práci s lidmi s mentálním postižením, s. 88.

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 23.

¹⁹¹ Srov. Vávrová, S., Doprovázení v pomáhajících profesích, s. 109.

¹⁹² Srov. Poertner, M., Na osobu zaměřený přístup v práci s lidmi s mentálním postižením, s. 20.

¹⁹³ Tamtéž, s. 88.

MacIntyre uvádí příklad muže, který na zastávce autobusu zničehonic pronese: „Latinský název divoké kachny obecné je *Histrionicus histrionicus histrionicus*.“ Tato zcela srozumitelná věta se vytržením z kontextu a prostředí stává zcela nesmyslnou. Pokud by se ukázalo, že vedle muže stojí druhý, který se ho den předtím zeptal na latinský název divoké kachny, příhoda by se tím pro přihlížející rázem objasnila. Můžeme se právem domnívat, že ostatní spolucestující by bez pochopení kontextu mohli pochybovat o duševních schopnostech tohoto muže.¹⁹⁴

K podobně absurdním situacím dochází nezřídka u lidí s omezenou schopností se vyjadřovat, u lidí se svým specifickým způsobem sebe prezentace. Jako příklad z praxe zmíním jednu klientku s mentálním postižením, která všechny pracovníky v zařízení, kde žila, oslovovala výhradně přezdívkami, které si pro ně vymyslela. Její vyprávění se tak pro lidi mimo domov stávalo bez vysvětlení poněkud nesrozumitelné. Tatáž klientka si při pravidelné kontrole u psychiatra pro sebe pobrukovala popěvek „mravenci v kredenci.“ Psychiatr usoudil, že zmínka o mravencích vypovídá o klientčiných bludech. Pokud by ho doprovázející sociální pracovník včas neupozornil, že si klientka prozpěvuje svou oblíbenou píseň, lékař by pravděpodobně svůj úsudek zanesl klientce do záznamů a ovlivnil tak další postup léčby. Podle mého názoru je z podobných důvodů nezbytné klienta blíže poznat, navázat s ním vztah, abychom získali alespoň minimální vhled do jeho prostředí, a tímto způsobem poznali kontext jeho vyjadřování, pro okolí často nesrozumitelný. Také skutečnost, že někdo zná a rozumí klientovu způsobu sebevyjádření, navozuje v klientovi pocit sounáležitosti, jaký je jinak možné zažít pouze v rodině nebo mezi blízkými přáteli.

3.1.3 Tři složky přístupu zaměřeného na osobu

Tři složky přístupu zaměřeného na osobu vycházejí bezprostředně ze vztahu pracovníka a klienta, uvedu zde jejich stručnou charakteristiku a v následujících kapitolách rozvedu problematiku vztahu spojenou s jednotlivými složkami.

1) Empatie – v této koncepci je kladen důraz na přesné a citlivé pochopení pocitů druhého člověka se zaměřením k jeho prožívání a vnitřnímu světu, avšak empatie neznamena identifikaci s druhým. Na pracovníka je neustále kladen požadavek, aby se snažil vcítit do klientova myšlení a zároveň nepřekračoval rámec daný institucí.

¹⁹⁴ Srov., McIntyre, A., Ztráta ctnosti, s. 244.

2) Úcta k osobnosti – v souladu s principy humanismu zde znamená přijímat svůj protějšek bez hodnocení se všemi jeho současnými možnostmi i problémy. Autorka podmiňuje práci s koncepcí na osobu zaměřeného přístupu opravdovým zájmem pracovníků o klientovu osobnost, jeho jedinečnost a rozdílnost. Bez tohoto zájmu by se koncepce stala pouze prázdnými slovy a ztratila by smysl.

3) Kongruence – neboli opravdovost znamená přijímat svůj protějšek, vycházet mu vstříc jako osobnosti a neskrývat se za „profesionální masku“. ¹⁹⁵ Dle Poertnerové by pracovník měl být schopen sebereflexe, měli by být schopni poznat svůj podíl na situaci a ochotu promýšlet si nové konstruktivní přístupy řešení. ¹⁹⁶

Výše zmíněné složky mohou sloužit jako východiska jakéhokoliv pozitivního vztahu k blízkému člověku, tudíž i přátelského vztahu klienta a pracovníka v pobytovém zařízení.

3.1.4 Empatie a emoce jako součást vztahu ke klientovi

Empatie je, jak uvádí Soudková, kapacita člověka vcítit se do pocitů a jednání druhé osoby, je důležitá jak v přátelských, tak i v jiných sociálních vztazích. ¹⁹⁷ Při přístupu zaměřeném na osobu je kladen důraz na subjektivitu prožívání. Pracovník se snaží oprostit se od svých představ a vžít se do způsobu prožívání klienta, ačkoliv se může zcela lišit. Posléze projeví pochopení klientovy situace verbalizací, což napomáhá k prohloubení důvěry ve vztahu. ¹⁹⁸

Časový tlak, pracovní vyčílenost, může vést k projevům nevšímavosti, které jsou pro každého velmi ponižující. Poertnerová doporučuje zapojit dobrovolníky, dále provést organizační opatření. Podle mého názoru je potřeba nalézt dobrovolníky, kteří budou ochotni do zařízení docházet pravidelně, při častějším střídání tváří znamenají pak dobrovolníci pro klienty spíše příjemné zpestření denního programu, ale se svými radostmi a strastmi se stejně obracejí na kmenové zaměstnance. Dostatek času je nezbytný i v předávání informací, čas pro správné vysvětlení, pochopení a také k projevům emocí. Pracovník tak může předejít reakcím klienta v dlouhodobějším

¹⁹⁵ Srov. Poertner, M., Na osobu zaměřený přístup v práci s lidmi s mentálním postižením, s. 25.

¹⁹⁶ Tamtéž, s. 85.

¹⁹⁷ Srov. Soudková, M., O zdravých vztazích mezi lidmi, s. 34.

¹⁹⁸ Srov. Poertner, M., Na osobu zaměřený přístup v práci s lidmi s mentálním postižením, s. 31.

horizontu, které mohou být následně více vyčerpávající pro obě strany a také časově náročnější.¹⁹⁹

Požadavek koncepce „být konkrétní“ znamená neodmítat některá přání či stesky klientů jako nesplnitelná, ale pokusit se pochopit, co konkrétně mají klienti na srdci, rozdělit jejich přání na menší požadavky, z nichž některé jsou částečně splnitelné.²⁰⁰ Lidé s mentálním postižením se od malička učí neprojevovat veřejně svoje pocity, nedávat najevo emoce. Dochází k nahromadění emocí, které nezdědka propuknou v afektivní reakci, která překvapí nejen je samotné, ale i jejich blízké osoby. Vzhledem k reakci okolí si lidé s postižením fixují ještě více fakt, že projevy nevole jsou u nich nežádoucí. Lidé s lehčím postižením se také celý život snaží, aby na nich jejich postižení nebylo znát. Tyto aspekty vedou k oddělení těchto lidí od jejich emocionálního prožívání.²⁰¹ Může to vést k tomu, že lidé s mentálním postižením nedůvěřují svému prožívání, jelikož je jejich okolí neustále utvrzuje v tom, že je nenormální, odtržené od reality.

Jak již bylo také předesláno kap. 2.5.2, velmi obohacující může být pro klienty zkušenost s projevy negativních emocí u pracovníka, emocemi, jako jsou hněv, vztek, zuřivost atd. Samozřejmě se musí jednat o projevy uměřené, nikoliv nečekané výbuchy, které by mohli klienta vyděsit. V případě, že pracovník dokáže přirozeně projevit své pocity, ukáže tak klientovi, že se jedná o normální reakce, které patří k životu, že se s nimi dá žít a ne se jimi nechat bezmocně ovládnout. Musí se tak dít konstruktivním způsobem, ne v rámci nátlaku na klienta či manipulace s ním.²⁰² Pokud pracovník zahrne klienta do svých emočních zážitků a poodhalí mu tak svůj osobní život, znamená to, že klienta bere na vědomí, má k němu důvěru a je pro něj důležitý jeho názor. Může se například svěřit s tím, že se mu ten den přihodilo něco nepříjemného, že je z toho smutný, ale že to nesouvisí s tímto klientem. V jednom případě jsem klientce s lehkým mentálním postižením řekla na rovinu, že mě moc mrzí, že nesplnila slib, který mi dala. Klientka z toho byla nějakou dobu zaražená a já začala pochybovat, zda můj přístup k ní nebyl opravdu až moc přímočarý. Druhý den mě však sama oslovila s tím, že nevěděla, že s ní počítám, údajně jí to potěšilo, protože ji, podle jejích slov, předtím nikdo z pracovníků nebral vážně. Z mých osobních zkušeností vyplývá, že takový přístup má

¹⁹⁹ Srov. Poertner, M., Na osobu zaměřený přístup v práci s lidmi s mentálním postižením, s. 58.

²⁰⁰ Tamtéž, s. 59.

²⁰¹ Tamtéž, s. 66.

²⁰² Tamtéž, s. 67.

pozitivní vliv nejen na zvládání vlastních emocí klienta, jak píše Poertnerová, ale zároveň jsem při takové komunikaci s klientem zaznamenala zlepšení ve vyjadřování a chování klienta, posun v mentální úrovni, než v jaké se do té doby pohyboval.

Situace, při nichž dochází k emocionálním výlevům klienta, připomínají často pracovníkovi jeho bezmocnost, může pociťovat i nevděk ze strany klienta, proto se jejich zvládání řadí mezi obtížnější úkoly při práci s lidmi s postižením. Autorka doporučuje prostě „být s ním, cítit s ním, pokusit se tyto pocity spolu s ním vydržet“.²⁰³

Pracovníci vnímají jako svou pracovní náplň učinit klienty spokojenými, mohou pociťovat roztrpčení, jestliže se tato snaha nedaří. Neuvědomují si, že přes všechny snahy okolí může člověk mít špatnou náladu, nebo se necítit dobře. V případě, že pracovníci dávají najevo klientům svou nevoli s jejich prožíváním, upevňují v nich pocit viny za jejich přirozené projevy. Už od dětství jsou lidé s postižením usměrňováni ve svém chování a projevech, často mnohem více než jejich vrstevníci bez postižení. Toto neustále korigování a přesvědčování o tom, že vše, co dělají, má nějaké vady, negativně ovlivňuje jejich sebepojetí. Důležité je ponechat každému jeho svébytnost.²⁰⁴

Pokud pracovník opustí patriarchální ochranný vztah ke klientům, dokáže v nich vnímat svébytné osobnosti, se kterými může navázat vzájemně obohacující vztah. Je důležité ponechat klientovi míru rizika, nechat ho, aby se jeho život co nejvíce blížil životu svých vrstevníků a to i se všemi chybami, riziky, nedokonalostmi v jednání, z kterých by se mohl klient sám poučit anebo si je ponechat, tak jak to činí běžná populace. Dle Poertnerové by se lidé s postižením měli odmalička učit žít se svým handicapem, poznávat své silné a slabé stránky a to nejen u sebe, ale i u druhých. Měli by poznávat, že jak oni, tak i druzí mají své meze, učit se u druhých zakoušet a tolerovat jejich jinakost.²⁰⁵

Mezi další problémy pobytového zařízení, v nichž je užitečné projevit empatii s klientem, můžeme zařadit dle Poertnerové nutnost soužití klienta s ostatními lidmi ve skupině, kterou si nevybral, a kterou nemůže sám svými silami změnit. Tato okolnost bezesporu představuje pro klienta výraznou psychickou zátěž. Většinou se od nich s naprostou samozřejmostí vyžaduje vysoká míra tolerance, ohleduplnosti,

²⁰³ Srov. Poertner, M., Na osobu zaměřený přístup v práci s lidmi s mentálním postižením, s. 74.

²⁰⁴ Tamtéž, s. 69.

²⁰⁵ Tamtéž, s. 72.

přizpůsobivosti vůči okolí a to v takovém rozsahu, jakého by nebyli schopni ani „normální“ lidé.²⁰⁶ Z dlouhodobé psychické náročnosti situace mohou vycházet afektivní projevy lidí s postižením, které jsou ale posléze připisovány jejich diagnóze.²⁰⁷ Mohu toto tvrzení doložit vlastní zkušeností, kdy klientka s mentálním postižením, která byla delší dobu psychicky atakována ze strany pracovnice, zaútočila fyzicky na zmíněnou pracovnici. Toto agresivní chování bylo okamžitě prošetřeno a zaznamenáno do klientčiny lékařské anamnézy, avšak podíl pracovnice na takto vzniklém konfliktu byl zcela opomenut. Domnívám se, že klientčino agresivní chování bylo spíše výsledkem tlaku, kterému byla vystavena, bez možnosti úniku, a také z důvodu snížených mentálních schopností a sociálních dovedností i bez možnosti adekvátní obrany. Nahromaděnou frustraci pak ventilovala tímto pro ni netypickým způsobem, čímž si do budoucna zhoršila svůj status, protože už na ni bude pohlíženo jako na člověka s rizikem agresivního chování. Nicméně zastávám názor, že i člověk bez postižení by po delším nuceném intenzivním soužití a psychickému nátlaku ze strany blízkého člověka, také zareagoval nějakou formou agrese.

Autorka navrhuje jako řešení stresových situací, vzniklých dlouhodobým soužitím s konstantní skupinou lidí bez možnosti výběru, odklonit se v případě potřeby od daných nároků organizace a pokusit se o odlehčující řešení. Navrhuje také přeměnu klasických rezidenčních zařízení na bydlení s individuální péčí, kdy by se klienti mohli či nemuseli zúčastnit nabízených společných aktivit.²⁰⁸

3.1.5 Úcta k osobnosti v rámci koncepce zaměřené na osobu

Podle východisek nastíněných v kapitole 1.2 odhalení důstojnosti druhého a prokazování respektu a úcty podmiňuje navázání dobrého vztahu s druhým člověkem. I v koncepci zaměřené na osobu zastává úcta k důstojnosti každého člověka významnou úlohu. Všechny další aspekty mezilidských kontaktů by se měly vždy vztahovat k této hodnotě.

Mnohdy mají pracovníci tendence s lidmi s postižením či se seniory se sníženými mentálními schopnostmi manipulovat. Přestože jim zdánlivě nabízí možnost

²⁰⁶ Srov. Poertner, M., Na osobu zaměřený přístup v práci s lidmi s mentálním postižením, s. 79.

²⁰⁷ Tamtéž, s. 80.

²⁰⁸ Tamtéž, s. 80.

volby, dokážou je nenápadně přesvědčit o tom, že jejich řešení je to nejlepší.²⁰⁹ Dle Vávrové se v otázce lidských vztahů člověk pohybuje na pomezí lsti a opravdovosti, není možné zjistit, podle jakých motivů jedná druhý člověk, zda na základě vážných a upřímných úmyslů nebo se snahou manipulovat s druhým.²¹⁰

Pracovník v ústavním zařízení se neustále pohybuje v prostoru vymezeném jednak pravidly daná institucí, jednak prostorem pro klientovo rozhodování. V případě, že klient narazí na pravidla či na limity vzniklé nastalou situací, Poertnerová doporučuje pracovníkovi projevit účast, akceptovat klientovy stížnosti verbalizací, ale nepovolit klientovi překročení rámce. Dle Poertnerové je rámec nezbytně nutný jako záruka přehlednosti a bezpečnosti situace, avšak nesmí omezit klienty v jejich autonomii. Jako příklad uvádí nutnost občasného úklidu osobních věcí – daný rámec, avšak způsob a čas, kdy se úklid provede – možnost samostatného rozhodnutí klienta.

Poertnerová udává rozsah pravidel organizace pouze „nakolik je nezbytný“ a prostor pro vlastní rozhodování „nakolik je to možné“.²¹¹ Každý pracovník má jiné životní zkušenosti, návyky, nároky, jiný žebříček hodnot, díky tomu dochází k neustálému posouvání limitů, ke změnám pravidel a v nejhorším případě k narůstání jejich počtu až k hranicím neúnosnosti pro klienty i pracovníky. Nově příchozí pracovníci přejímají většinou tento soubor pravidel bez výhrad, a tím se stávající pracovníci utvrzují v jejich platnosti.

Další možností, jak usměrnit klientovo chování, které vybočuje z běžného rámce organizace nebo obtěžuje ostatní spolubydlící, je nalezení kompromisu, jež by uspokojil všechny zúčastněné. Podle autorky je tento přístup mnohem méně vyčerpávající než soustavný boj s klientem kvůli nežádoucímu chování. Jestliže pracovník neustále za klienta rozhoduje a on nemá žádnou možnost volby, vede to klienta buď k rebelii, nebo k apatii. Jedno vede k bezvýsledným mocenským bojům, druhé ke klientově naprosté odevzdanosti.²¹² Mnohem užitečnější je vcítit se do klientova prožívání než hádat se o fakta. Ponechat možnosti volby i v naprostých maličkostech je klíčovým faktorem při zkvalitnění klientova života i vztahu mezi klientem a pracovníkem. V případě, že je pro klienta tato možnost nad jeho současné schopnosti, pracovník by mu měl dle

²⁰⁹ Srov. Poertner, M., Na osobu zaměřený přístup v práci s lidmi s mentálním postižením, s. 30.

²¹⁰ Srov. Vávrová, S., Doprovázení v pomáhajících profesích, s. 79.

²¹¹ Srov. Poertner, M., Na osobu zaměřený přístup v práci s lidmi s mentálním postižením, s. 27.

²¹² Tamtéž, s. 28.

Poertnerové poskytnout opěrné body, ale nadále ho podporovat k převzetí kontroly nad situací.²¹³ Zkušenost, že ve srovnání s vrstevníky stále jen neselehávají, může být pro lidi s postižením velmi posilující.

Vyzdvihovat klientovy dovednosti před tím, čím je limitován, patří dále dle Poertnerové mezi faktory, které umožňují zlepšit jak celkovou situaci klienta, tak i vztah mezi pracovníkem a klientem. Například starý člověk s pokročilou demencí může nabýt nových emočních a intuitivních schopností.²¹⁴ Preferuje se důvěra ve vývojové možnosti klienta, pokus o samostatnost v rámci přiměřeného rizika. Za nepřípustné považuje vychovávat klienta, namísto toho doporučuje poskytnout mu podporu při překonávání obtíží, při orientaci v nových situacích. Důležité je však nelpět na násilných změnách klienta, postupovat po malých krocích, přizpůsobovat je klientově osobnosti a neurychlovat vývoj podle našich představ. Změny jsou dle Poertnerové možné pouze tehdy, pokud je člověk přijímán právě takový, jaký je. I zastavení ve vývoji má svůj smysl jako oddychový čas. Naopak nepřínosné se zdá být ustrnutí v podpoře zaběhaných způsobů chování klienta, ačkoliv to někdy může být pro oba pohodlné.²¹⁵

Pokusit se i v nejtěžších případech nalézt situaci, v níž by klient mohl sám převzít odpovědnost za svou osobu, posiluje klientovo sebehodnocení a podporuje kvalitu jeho života. Čím méně je klient schopný přebírat za sebe odpovědnost, tím více je důležité nebrat mu ji úplně. Dle Poertnerové by se měl pracovník odpoutat od svých představ toho, co považuje za dobré, měl by klientovi poskytnout možnost volby a následně také akceptovat jiné rozhodnutí, než „to nejlepší“ podle pracovníka. Mezi důležité a často obtížně splnitelné úkoly pracovníků patří přesunutí části odpovědnosti na klienta, jelikož lidé v sociální sféře jsou často zvyklí myslet a jednat za druhé, což může jejich klienty někdy nedobrovolně zbavovat kontroly nad situací.²¹⁶

²¹³ Srov. Poertner, M., Na osobu zaměřený přístup v práci s lidmi s mentálním postižením, s. 55.

²¹⁴ Tamtéž, s. 32.

²¹⁵ Tamtéž, s. 36.

²¹⁶ Tamtéž, s. 84.

3.1.6 Kongruence jako podmínka vzájemné důvěry ve vztahu ke klientovi

Kongruence neboli opravdovost, jednota v myšlení a chování pracovníka ve vztahu ke klientovi, podmiňuje klientův pocit důvěry. Jak bylo již zmíněno v kap. 2.2, obzvlášť lidi s mentálním postižením kladou na důvěru ve vztahu velký důraz. Podle zaměstnance domova s pobytovými službami, kde se již několik let propaguje koncepce zaměřená na osobu, by se sociální pracovník neměl brát příliš vážně, neměl by klienta moralizovat, hodnotit, diagnostikovat, měl by mít pozitivní pohled na sebe i na druhé lidi. Musí věřit v jejich schopnosti a orientovat se dobře v běžném životě, být pro všechny uvěřitelný.²¹⁷

Opravdovost může v případě vztahu ke klientovi znamenat například brát jeho vyprávění vážně, přestože se zdají nepravděpodobná. Většinou nehraje roli pravdivost či nepravdivost uváděných informací, podstatný je smysl, důvod, proč klient vypráví právě toto a tímto způsobem. Důležitým pravidlem v komunikaci s lidmi s postižením je nemluvit o nich v jejich přítomnosti, mluvit vždy s nimi.²¹⁸ Tento rozšířený způsob chování snižuje důstojnost klienta a nabourává důvěru mezi pracovníkem a klientem.

Požadavek autorky vyjádřený na nutnost „vycházet z normální situace“ znamená neposuzovat způsoby jednání lidí s postižením vždy jako projev jejich postižení, ale posoudit, zda se nejedná spíše o variantu osobního chování, jakou bychom u „normálního“ člověka běžně tolerovali. Mentálně postiženým lidem, ale také psychicky nemocným lidem, lidem s demencí hrozí, že jakékoliv jejich chování, přání či jednání vybočující z běžných představ jejich okolí bude považováno za symptom jejich nemoci, postižení.

Klientka například pojednou odmítá vysávat koberec, pracovník její reakci vyhodnotí jako způsob vzdoru nebo projev jeho postižení. Až po několika epizodách tohoto konfliktu ho napaden zkontrolovat vysavač, zjistí, že závada na vysavači brání klientčině pohodlnému používání tohoto přístroje. Pokud by se jednalo o „normálního“ člověka, závadu bychom spíše hledali nejdříve na vysavači než v osobnosti dotyčného.²¹⁹

Pracovník by měl podle Poertnerové podporovat získávání vlastních zkušeností klientů, nikoliv se snažit za ně vyřizovat jednoduché věci, měl by také paradoxně

²¹⁷ Srov. Deinstitutionalizace sociální práce, příloha Sociální práce/Sociální práce 2013, s. 14.

²¹⁸ Srov. Poertner, M., Na osobu zaměřený přístup v práci s lidmi s mentálním postižením, s. 42.

²¹⁹ Tamtéž, s. 43.

podporovat i takové projevy klienta, které se mu nemusí líbit nebo odporovat jeho představám nebo představám organizace. Toto jednání je možné chápat jako projev svébytnosti klienta, nikoliv jako osobní urážku, ponechání možnosti jednat svébytně vede ke zvýšení sebeúcty klienta a tím i k možnosti navazovat zdravější přátelské vztahy.²²⁰

3.1.7 Vztah ke klientům v rámci koncepce na osobu zaměřeného přístupu

Dle koncepce na osobu zaměřeného přístupu je v rámci vztahu pracovníka a klienta zde vyzdvihována především empatie pracovníka, úcta k osobě klienta a opravdovosti v komunikaci mezi pracovníkem a klientem, jak bylo uvedeno v předchozích kapitolách. V rámci opravdovosti pracovníka autorka vyzdvihuje význam vytýčení přehledných mezí vztahu, které budou zřetelné pro všechny zúčastněné.²²¹ Dále definuje vztah mezi klientem a pracovníkem jako jednostranný, vzhledem k tomu, že pracovníkův soukromý život se odehrává jinde, jeho potřeby jsou zde podružné. Uspokojování klientových potřeb zde figuruje jako těžiště vztahu. Za problematické je považováno především uspokojování pracovníkových potřeb skrze jeho profesi, ať už se jedná o mocenské touhy, nenaplněná dětská přání, potřeba uznání, blízkosti, náklonnosti, něhy apod.²²²

Někteří pracovníci se snaží zastírat skutečnost, že žijí svůj osobní život mimo toto povolání. Budují blízký vztah ke klientům a probouzejí v nich přání, která nemohou splnit. Dle autorky tak dochází k rychlému syndromu vyhoření a opouštění pracovního místa, což vede u klienta k následným opakovaným zklamáním. Poertnerová podle vyrovnávání se s tímto traumatem rozlišuje dva typy klientů:

- první typ - klient, který se výrazně fixuje na pracovníka ve snaze si ho tímto vztahem připoutat,
- druhý typ – klient, který odmítá pokusy o sbližování ze strany pracovníka, poněvadž se chce uchránit dalšího zklamání.²²³

²²⁰ Srov. Poertner, M., Na osobu zaměřený přístup v práci s lidmi s mentálním postižením, s. 52.

²²¹ Tamtéž, s. 81.

²²² Tamtéž, s. 84.

²²³ Tamtéž, s. 84.

Ačkoliv přístup pracovníka má být podle Rogerse nehodnotící a nedirektivní, je zde kladen důraz na vytvoření autentického přátelského vztahu mezi pracovníkem a klientem,²²⁴ Poertnerová ve svém pojetí koncepce na osobu zaměřeného přístupu nalézá úskalí v porušování profesního rámce a funkce zúčastněných osob. Podněcuje pracovníky k udržování si odstupu a k nezastírání profesního rámce. Definuje spolehlivý profesionální vztah tím, že při něm jde pracovníkům především o blaho a vývoj klientů, nikoliv o naplňování jejich vlastních potřeb, pracovník by se měl přibližovat k člověku, jen pokud to vyžaduje jeho vývoj, jen do té míry, aby mohlo následně docházet ke klientovu odpoutávání a nevznikala trvalá závislost. Poertnerová se snaží ve vztahu pracovníka a klienta skloubit profesionalitu se vřelostí a srdečností, zcela odmítá ve vztahu rutinní a mechanické jednání s klientem. Nutnost svého pojetí vztahu mezi pracovníkem a klientem Poertnerová vysvětluje vyloučením rizika předčasného ukončení vztahu a jeho dopadů na klienta. Existenci vztahů podobných rodinným připouští pouze za předpokladu možnosti „bezbolestného“ odpoutání se, a to pouze ve výjimečných případech.²²⁵ Připouští ovšem individualitu každého jednotlivého vztahu, varuje však před vznikem sympatií a antipatií k určitým klientům. Klade důraz na kontinuitu chování a jednání všech zúčastněných jako ochranu klientů před střídáním přístupů různých pracovníků.²²⁶

Další úskalí shledávám v zavedení této koncepce do praxe. Vedoucí pracovník může doporučit výše zmíněné postupy dalším pracovníkům a dohlížet na jejich plnění. Většinou se setkává s odporem u stávajících zaměstnanců a často i u některých klientů, kteří se špatně smiřují s novinkami. Autorka navrhuje řešení pomocí jasně stanovených koncepcí daných institucí, které jsou pro všechny závazné, a pracovník se s nimi seznámí ihned po nástupu. Nemůže však nařídit pracovníkovi, aby se ke klientovi choval skutečně empaticky, uznával jeho důstojnost a choval se k němu kongruentně, pokud to sám vnitřně necítí. Otázkou zůstává, zda klientům postačí dobře hrané empatické chování pracovníka, namísto opravdového vztahu. Nabízí se také model, kdy pracovník zaujme požadovaný postoj pouze za situace kontroly vedení, v opačném případě se bude chovat ke klientovi podle svého vlastního hodnotového systému, čímž se jeho vztah ke klientovi stane ještě méně čitelným a opravdovým. Tímto předpokladem však nechci zpochybňovat reformy v přístupu ke klientovi ze strany

²²⁴ Srov. Matoušek, O. Základy sociální práce, s. 203.

²²⁵ Poertner, M. Na osobu zaměřený přístup v práci s lidmi s mentálním postižením, s. 83.

²²⁶ Tamtéž, s. 84.

vedoucích pobytových zařízení, nebo také nových pracovníků, neboť i seznámení s těmito postupy může otevřít mezi pracovníky diskuzi a pozitivně ovlivnit jejich postoje.

3.2 Vývoj vztahu pracovník – klient v rámci deinstitucionalizace

V následující kapitole shrnu úskalí vztahové roviny mezi pracovníkem a klientem v institucionálních zařízeních s důrazem na probíhající změny v důsledku procesu deinstitucionalizace. Podstatou a smyslem deinstitucionalizace je přeměna ústavní péče na sociální služby poskytované v rámci komunity, které mají být nastavené tak, aby každému klientovi umožňovaly žít v jeho domově život podle jeho vlastní volby.²²⁷ Změna prostředí, kde klient prožíval většinu dosavadního života, výrazně zasáhne i jeho mezilidské vztahy.

Aktuálnost transformace pobytových služeb může být demonstrována na jejím legislativním ukotvení v usnesení vlády č. 127 ze dne 21. 2. 2007 pod názvem „Koncepte podpory transformace pobytových sociálních služeb v jiné typy sociálních služeb, poskytovaných v přirozené komunitě uživatele a podporující sociální začlenění uživatele do společnosti.“²²⁸

Mají vznikat takové podpůrné služby, které umožní člověku s postižením žít život se srovnatelnými příležitostmi jako jeho vrstevníci, měl by svobodně usilovat o štěstí a potvrdit se ve své jedinečnosti. Pokud není možnost, aby se vrátil mezi své blízké, volí se forma bydlení v malé domácnosti v běžné městské nebo vesnické zástavbě, kde se klienti sami podílejí na domácích pracích s větší či menší podporou asistentů, podle stupně postižení.

Přeměna ústavních služeb na sociální služby v komunitě probíhají postupně, cílem nových služeb je začlenit spoluobčany s postižením do běžného života, a to jak faktickým přestěhováním těchto osob z izolovaných ústavů do běžné obecní zástavby, a zároveň co nejlépe připravit komunitu na jejich akceptaci. Normalizace vztahu mezi osobou s postižením a jeho okolím spočívá v pojetí tohoto člověka jako běžného spoluobčana a zákazníka sociálních služeb, poskytovaných v přirozeném prostředí. Dle Malík-Holasové by se mělo vždy v zákaznickém hledisku v sociálních službách klást

²²⁷ Srov. Deinstitucionalizace sociální práce, příloha Sociální práce/Sociální práce 2013, s. 4.

²²⁸ Srov. Sokol, R., Trefilová, V., Sociální pracovník v rezidenčních zařízeních., s. 39.

důraz na etickou stránku, neboť sociální služby představují v tržním sektoru specifickou komoditu, nemohou předpokládat plnou suverenitu zákazníka.²²⁹ Odosobnění vztahů v sociálních službách napodobováním tržních zákonitostí, by zde podnítilo vznik nových úskalí pro klienty.

3.2.1 Důvody deinstitucionalizace sociálních služeb s důrazem na vztahové prostředí klienta

Přestože se v rámci zvyšování kvality služeb soustředí pozornost i na přístup ke klientovi, někteří odborníci sociální práce poukazují na fakt, že klienti v ústavním zařízení nikdy nemohou prožít plnohodnotný život, a to ani ve vztahové rovině, protože přes veškerou péči i laskavý přístup personálu se vždy jedná o nepřírozené prostředí. Například Matoušek podtrhuje význam propagované zásady „pokud možno začínat vždy od klienta“, popisuje toto pravidlo jako reakci na institucionální, resp. ústavní přístup ke klientovi, při němž mu byly diktovány způsoby poskytování služby bez ohledu na jeho specifické potřeby.²³⁰

Ústavní zařízení lze definovat skrze jeho schopnost segregace skupiny lidí na základě společného znaku. Smysl ústavu je dán negativně – péčí o neschopné.²³¹ Cháb považuje ústav za jeden z nejtěžších sociálních handicapů, jelikož zde funguje systém hierarchie, nevyhnutelně se zde setkáváme s prezentací moci, klient je zde až na posledním místě žebříčku. Instituce počet svěřenců uchovává nebo zvyšuje, aby hierarchický systém neztratil smysl.²³²

Cháb radikálně odmítá snahy o reformy ústavní péče, označuje tuto formu péče o klienty s mentálním postižením jako „zatuchlou, zpozdilou“, radikálně zpochybňuje smysl těchto pokusů, jedinou možností je transformace ústavů do podoby agentury poskytující služby. Podle jeho názoru je „ústavní péče překonaným experimentem.“²³³ Vyzývá ke znovupromyšlení funkce institucí, které tu byly „jaksi odjakživa“, ke zpochybnění samozřejmosti jejich existence. Také apeluje na společnost, aby se zamyslela nad postavením klientů těchto zařízení, posoudila jejich situace nikoliv jako

²²⁹ Srov. Malík-Holasová, V., Kvalita v sociální práci, s. 14.

²³⁰ Srov. Matoušek, O., Sociální práce v praxi, s. 17.

²³¹ Srov. Cháb, M., Svět bez ústavů, s. 4.

²³² Tamtéž, s. 32.

²³³ Srov. Deinstitucionalizace sociální práce, příloha Sociální práce/Sociální práce 2013, s. 14.

„těch postižených“, ale „spoluobčanů.“ Pokud se dokážeme na tyto osoby podívat jako na spoluobčany, dle Chába se „zhrozíme, co se to vlastně děje“, jak málo spoluobčanské solidarity a jak málo občanských práv se mu dostává. Teprve tento údiv je pravým motorem transformace, společnost by měla vytrvale obhajovat jedinečnost každého a jeho občanských práv.²³⁴

Preferuje pro všechny aktivní ochranu negativní svobody dle I. Berlina, tedy nikoliv nárok na něco, ale spíše svobodu od něčeho, v případě člověka s postižením např. od institucionalizace.²³⁵ Dochází k postupné transformaci sociálních služeb tak, aby se člověk s postižením stal opět součástí běžné společnosti, neboť v situaci, kdy je odsouván na její okraj, trpí tím nejen on, ale i společnost jako taková. Není nezbytné poskytovat člověku s postižením zvláštní výhody, zdravá společnost by však měla odmítat pro svého spoluobčana s postižením i zvláštní nevýhody.²³⁶

Služby by měly být lidem s mentálním postižením poskytovány podle stanovení míry jejich postižení, které by mělo zahrnovat jak stanovení rozumových schopností, vycházející z medicínské diagnózy, ale především musí mapovat dovednosti a adaptační schopnosti posuzovaného člověka.²³⁷ V některých domovech poskytujících pobytové služby se tento model daří, formulují individuální plány spolu s uživateli a také se snaží najít pro klienty přiměřené pracovní uplatnění. Například ÚSP Horní Poustevna se snaží o postupné rozpouštění a přechod uživatelů do chráněného bydlení.²³⁸

3.2.3 Předpokládaná změna vztahu klienta a pracovníka v rámci deinstitucionalizace

Jak již bylo zmíněno v kapitole 2.3, vztahy mezi pracovníky a klienty v pobytovém zařízení jsou výrazně ovlivňovány fenoménem moci. Podle Sokola schéma vydávání a disciplinované plnění příkazů, dává instituci obrovskou moc, právě tak účinnou jako nebezpečnou.²³⁹ Cháb vnímá z tohoto důvodu ústavní sociální péči

²³⁴ Srov. Cháb, M., Svět bez ústavů, s. 25.

²³⁵ Tamtéž, s. 5.

²³⁶ Tamtéž, s. 62.

²³⁷ Srov. Matoušek, O. Sociální práce v praxi, s. 113.

²³⁸ Tamtéž, s. 116.

²³⁹ Srov. Sokol, J., Etika, život, instituce, s. 221.

jako činnost škodlivou pro obě strany – pracovníky i klienty.²⁴⁰ Podstata transformace tkví dle Chába ve vzdání se moci.²⁴¹ Proces deinstitucionalizace spočívá v rozptýlení, uvolnění moci pracovníků a celé organizace nad klientem. Autor apeluje na pracovníky, aby si sami uvědomili, kolik moci mají a jak s ní nakládají, aby každý z nich sám hledal při své práci, kde končí sociální služba a kde začíná ovládání.²⁴²

Z výpovědi sociální pracovnice z rezidenčního zařízení, procházejícího transformací, se dozvídáme, že si teprve při upozornění na výše zmíněné nedostatky ústavní péče uvědomila, jakou moc mají nad lidmi, kteří využívají jejich služby, jak moc jsou na nich závislí, a jak moc mohou zasahovat do jejich života. Tato sociální pracovnice získala zkušenosti s touto prací od své matky, mezi lidmi s handicapem prakticky vyrůstala. Převzala modely chování ke klientům od starších zkušenějších pracovníků a nenapadlo ji shledávat na nich nějaké nedostatky.²⁴³

Cháb se k tomuto problému vyjadřuje následujícími slovy: „Začněte myslet od počátku, nepřijímejte existující instituce jako danost a ptejte se po jejich smyslu a odhalujte jejich skryté záměry. Poměřujte jejich činnost prostorem negativní svobody a svobodné odpovědnosti po jedinečné bytosti, jaké svou činností skutečně vytvářejí nebo hubí. Toto poměřování nechť se děje na zcela určitých případech, v určitém čase a prostoru. Obhajujte jedinečnost a vynucujte právo na jedinečnost. Nevznášejte se mimo prostor.“²⁴⁴

Cháb kritizuje i nové, modernizované ústavy, kde se klientům dostává široké nabídky služeb a možností vyžití. Popisuje vznik takových komplexů jako reakci na předrevoluční odosobněné kamenné ústavy, kdy většinou jeden nebo skupina nadšených pracovníků se pokusila vytvořit nové zařízení, v němž chtějí zdůraznit, jak dobré vztahy a kvalitní péče vůči klientům tu panují. Paradoxně vznikají také hierarchizované instituce, kde se ale stále neřeší problém moci a kde je moc možná ještě koncentrovanější. Kolem těchto zařízení vznikají z dobré vůle zúčastněných další návazné služby pro klienty – dílny, rehabilitační centra, vzdělávací instituce apod. Cháb ovšem hovoří o vzniku jakýchsi „ghett“, o odříznutí klientů od reálného světa okolo,

²⁴⁰ Srov. Cháb, M., Svět bez ústavů, s. 44.

²⁴¹ Cháb, M. Svět bez ústavů, s. 24.

²⁴² Tamtéž, s. 42.

²⁴³ Srov. Deinstitucionalizace sociální práce, příloha Sociální práce/Sociální práce 2013, s. 11.

²⁴⁴ Cháb, M., Svět bez ústavů, s. 9.

kritizuje snahy o vytváření těchto služeb v případě, kdy by klient mohl využívat stejné služby již existující, které využívají běžní občané.²⁴⁵

Život probíhající intenzivně v uzavřené komunitě pracovníků a klientů, může izolovat tuto komunitu od okolí i společnosti a může bránit klientovi v osobním růstu a vlastní vnitřní zralosti. Komunita, která zdánlivě saturuje všechny potřeby klienta, nemůže nikdy naplnit všechna očekávání klienta, stává se pro něj bezpečným útočištěm, tudíž ho odnaučí chápat svůj potenciál a možnosti mimo zdi ústavu.²⁴⁶ Člověk nemá možnost v ústavu zastávat běžné společenské role, jako například soused, zákazník, apod., jak je tomu ve „vnějším světě“, je obklopen pouze jinými lidmi s postižením a pracovníky, mají málo blízkých a smysluplných vztahů.²⁴⁷

Vztahy, které zde pracovníci ke klientům navazují, se neřídka dají označit za přátelské, nicméně se tento vztah liší od přátelství mimo instituci tím, že klient zde v ústavu nemá možnost zvolit si svého přítele svobodně z většího okruhu osob. Prakticky se snaží navázat vztah s kýmkoli, s kým je delší dobu v kontaktu, a jeho výzvu k přátelství mu opětuje, či minimálně strpí. Navazování přátelství ze strany pracovníka je považováno za nežádoucí, neprofesionální. Klient se tedy dostává do podřadné role člověka, jenž svými prostředky žádá o navázání přátelství, ale mnohdy je i opakovaně odmítán. Tím značně trpí jeho důstojnost i sebehodnocení, přestože navázání vztahu ze strany pracovníka mohou bránit pouze pravidla organizace, nikoliv osobnost klienta jako taková.

Přechod klienta z pobytového zařízení, kde žil mnoho let, se samozřejmě neobejde bez problémů. Po počáteční nelehké adaptaci se však klient v novém prostředí rozvíjí, přebírá za sebe větší zodpovědnost a rozšiřuje se okruh jeho známých a později i přátel. Mění se vztah klient – pracovník, kdy pracovník už nereprezentuje organizaci s jejími pravidly, ale spíše klienta podporuje, aby se maximálně podílel na chodu své domácnosti. Vědomí odpovědnosti dodává klientovi pocit vlastní důležitosti, tudíž i pro navazování přátelství s dalším člověkem, ať už s asistentem nebo s někým jiným, má mnohem lepší výchozí pozici.

²⁴⁵ Cháb, M., Svět bez ústavů, s. 24.

²⁴⁶ Srov. Vanier, J. Cesta k lidství, s. 64.

²⁴⁷ Srov. Sobek, J. a kol., Práce s rizikem pro pomáhající profesí, s. 14.

Podle zkušenosti sociálního pracovníka, který má s procesem deinstitucionalizace osobní zkušenost, hrozí vždy riziko, že si pracovníci přinesou zaběhané návyky z ústavu i do služeb komunitního typu. Mohou se nadále chovat patriarchálně, mohou rozhodovat za klienta i v naprosto běžných věcech apod.²⁴⁸ Deinstitucionalizace musí tedy zároveň s přestěhováním klientů z ústavních zařízení do malých bytových jednotek také probíhat v myslích pracovníků. Někteří z nich se nemohou smířit s představou, že už na nich klient nebude tolik závislý a že činnosti, které vždy vykonávali, najednou zvládá klient sám nebo jen s minimální dopomocí. Mnohdy ani s transformací nesouhlasí, neumí si představit, že by ústav jako takový postupně zanikl. Zmíněný sociální pracovník naopak považuje za úspěch, když potkává své bývalé klienty z ústavu, jak se samostatně pohybují po městě, nakupují atd. a on si s nimi může popovídat jako se starými známými.²⁴⁹

Stále silněji se prosazuje hledisko, které hodnotí kvalitu života člověka s mentálním postižením porovnáním způsobu jeho života se situací vrstevníka bez postižení, žijícího v přirozeném společenství.²⁵⁰ Vztah se mění náhle z ochranného, patriarchálního, na vztah dvou prakticky rovnocenných spoluobčanů. Někteří pracovníci špatně snášejí zvýšenou míru rizika, které jsou klienti vystaveni, neboť v ústavu je mohli snadno chránit před „zlým světem tam venku“. Avšak potřeba svobody je v lidském životě tak naléhavá, že vyváží i riziko, které jsme pro ni ochotni podstoupit. U osob s mentálním postižením je tomu podobně, ačkoliv někteří z nich dlouhým pobytem v ústavu ztratili důvěru ve své schopnosti a pociťují strach, pokud mají čelit ne zcela známým skutečnostem.

Uvedu zde příklad z mé praxe, kdy mladá klientka, mentálně zdravá, ale zcela imobilní a se zhoršenou možností komunikace, navázala partnerský vztah s mužem „zvenku“, kterého nikdo z našeho zařízení dobře neznal. Po několika měsících se rozhodla odejít a žít s ním ve společné domácnosti. Jelikož byla svéprávná, museli jsme její rozhodnutí akceptovat. Ačkoliv jsme se všichni navzájem ujišťovali, že jí nemůžeme bránit ve svobodné volbě, všichni, kdo jsme o ni pečovali, jsme tuto změnu nesli velmi špatně a obávali se rizik, která jí hrozí.

²⁴⁸ Srov. Deinstitucionalizace sociální práce, příloha Sociální práce/Sociálna práca 2013, s. 19.

²⁴⁹ Tamtéž, s. 14.

²⁵⁰ Srov. Matoušek, O. Sociální práce v praxi, s. 113.

Dospělí lidé s postižením mají podle mého názoru právo dělat také chyby jako „zdraví“ lidé, chovat se nezodpovědně, žít nezdravě, apod., ačkoliv se to mnohdy pracovníkům nelíbí. Samozřejmě by je pracovníci v komunitních službách z pozice blízkého člověka mohli upozornit na nebezpečí, která jim hrozí, ovšem pokud jsou rozumově schopní situaci sami posoudit a neodvrátí je to od jejich konání, určitá míra rizika by jim měla být umožněna.

Proces deinstitucionalizace by mohl napomáhat řešení problematiky vztahů tím, že omezuje počet klientů a pracovníků, které jsou v každodenním kontaktu. V těchto malých skupinách by mohlo docházet k omezování rizik při navazování opravdových přátelských vztahů. Vzhledem ke skutečnosti, že klient již disponuje svým osobním životem mimo ústav a svým vlastním soukromím, jejich vztahy k pracovníkům nemusí již zahrnovat snahy pronikat do jejich osobního života v takové míře, aby to bylo pracovníkovi nepříjemné. Pokud se podaří v komunitě, kde klient žije, navrátit jeho ztracený status „spoluobčana“, klient se pozvolna vymaní ze stavu závislosti na přízni svého asistenta, nové vztahy může nalézt ve svém okolí.

Smysl deinstitucionalizace ve vztahové rovině klienta a pracovníka spočívá ve změně mocenského patriarchálního vztahu v ústavní péči ve vztah dvou rovnocenných spoluobčanů, kteří si mohou navzájem sloužit k vlastnímu prospěchu, ale i v případě oboustranného zájmu mohou navázat přátelský vztah.

3.3 Osvobození lidského srdce ve vztahu k lidem s postižením dle Jeana Vaniera

V následující kapitole shrnuji základní myšlenky Jeana Vaniera, které tvoří duchovní jádro vztahové problematiky v organizaci, známé v České republice pod názvem Archa. Její poslání spočívá ve společném životě a rovnocenném postavení lidí s postižením a bez postižení, důraz je zde kladen na osobní vztahy mezi klientem a pracovníkem, zde nazývaným asistentem.

Mezinárodní organizace L'Arche byla založena v r. 1964 ve Francii Jeanem Vanierem (nar. 1928). Vanier, syn guvernéra Kanady, doktor filosofie, pozval do společné domácnosti dva lidi s mentálním postižením, čímž položil základy

mezinárodní organizace, která má v současnosti zastoupení v mnoha zemích na všech kontinentech.²⁵¹

3.3.1 Podstata vztahu mezi klientem a asistentem v komunitě Archa

V komunitě Archa se podle Vanierových slov vytváří nová forma rodiny, poslání asistenta nazývá „smlouvou vztahu“, kterou pokládá za stálé pouto. Vanier hovoří o „cestě srdce“, životnímu hodnotovému systému, kdy je vyzdvihována hodnota člověka a osobní vztahy. Důraz je kladen laskavost a citlivost ke každému jedinci, Sdílení slabostí a potřeb s bližními, a to člověka vede k poznání, že všichni jsme jedno.²⁵²

Pojem „srdce“ neznámá u Vaniera nejasně definované emoce, ale zcela jasné a skutečné jádro našeho bytí. Vztahy od „srdce“ k „srdci“ nás mohou posílit, pokud se v našich názorech a postojích dostaneme do rozporu se skupinou, do které náležíme. Být součástí nějaké skupiny je důležité, avšak máme-li uposlechnout vlastní srdce, musíme se někdy vzdát schválení našeho rozhodnutí skupinou. Důvody vlastního srdce mohou být silnější než potřeba souhlasu skupiny.²⁵³

V uzavřené komunitě Archy, nebo i ústavního zařízení, je velmi důležitá pravidelná sebereflexe, neboť souhlasné názory několika podporujících se lidí mohou nepozorovaně překročit hranice respektu ke klientovi. Často je těžké vrátit se na začátek ke svému svědomí, a v případě nutnosti vystoupit i proti skupině. Člověk musí disponovat osobní odvahou, podle Vaniera k ní napomáhá existence vztahu od „srdce“ k „srdci“, tedy od pracovníka ke klientovi. Tento vztah motivuje pracovníka, aby se zastal klienta proti názorům skupiny i za cenu, že ztratí dočasně oblibu ve skupině spolupracovníků.

Vanier uvádí, že je nutné přijímat odlišnosti druhých, vnímat jejich nadání a potřeby, uvědomit si fakt, že potřebujeme jeden druhého a že všichni máme svůj úkol a význam. V dobře fungující sounáležitě skupině se nevyskytuje manipulace druhými, skupina jim nevnučuje své názory, pomáhají jim učinit svá rozhodnutí. Sounáležitost, díky níž objevujeme, co to znamená být člověkem, jež v sobě zahrnuje ochotu vážit si

²⁵¹ Srov. Mikulénková, H., Archa – život v komunitě. <http://www.dobromysl.cz/scripts/detail.php?id=430>

²⁵² Srov. Vanier, J., Cesta k lidství, s. 89.

²⁵³ Tamtéž, s. 87.

jeden druhého, naslouchat mu, vidět druhého jako osobu, pokládá Vanier za důležitý aspekt zdravého vztahu k lidem s postižením.²⁵⁴

3.3.2 Hledání lidství ve vztahu k člověku s postižením

Lidská potřeba vzájemnosti osciluje mezi touhou někam patřit, být spojen s druhými, zažívat pocit bezpečí a mezi touhou po přirozeném vývoji, osamostatnění, přirozené samotě. Aby jedinec dosáhl plného lidství, potřebuje podle Vaniera být povzbuzován k volbám a k převzetí odpovědnosti za životy vlastní i druhých.²⁵⁵

Základní lidskou potřebou je alespoň jedna osoba, která člověku naslouchá, uznává ho a důvěřuje mu. Nadto je nutné patřit k rodině, přátelům, skupině a kultuře.²⁵⁶

Člověk není schopen definovat to, co ustavuje jeho lidství. Jeho lidství jej přesahuje. Vanier nabádá k osvobození se od předsudků, oprostít se od svých náklonností a nelibostí, přijímat i ty, kteří se nám „nelíbí“ a pokusit se chápat je takové, jací jsou. Pokud se zbavíme našich vnitřních zranění, která mohou ovládnout naše chování a uvědomíme-li si vlastní porušenost i krásu, dokážeme spatřit v každé lidské bytosti nikoliv soupeře, ale bratra v lidskosti.²⁵⁷

Ve vztahu k lidem s postižením Vanier vyzdvihuje hodnoty, jako jsou pocit společného lidství a vzájemnou potřebu jeden druhého, naopak se snaží eliminovat u pracovníků pocity výlučnosti a nadřazenosti, odmítá pohrdání klienty nebo jejich posuzování. Pokud se pracovník snaží klienta pouze „normalizovat“, může mu snadno uniknout jedinečnost jeho osobnost, která ho může v mnoha ohledech obohatit.²⁵⁸

3.3.3 Význam lásky v procesu proměny srdce pracovníků a klientů

Společenství je podle Vaniera prožíváním různých podob lásky. Jednou z těchto podob je důvěra, která druhému umožňuje růst k sebedůvěře a ke svobodě.²⁵⁹ Láska skrze čas, pozornost a něhu pracovníka odhaluje klientovi, jak je cenný a hodný pozornosti. Pracovník by dle Vaniera neměl klienty soudit, třídit do skupin, ale přijímat je takové jací jsou, přijímat vnitřní krásu každé lidské bytosti.²⁶⁰

²⁵⁴ Srov. Vanier, J., Cesta k lidství, s. 61.

²⁵⁵ Tamtéž, s. 24.

²⁵⁶ Tamtéž, s. 39.

²⁵⁷ Tamtéž, s. 137.

²⁵⁸ Tamtéž, s. 84.

²⁵⁹ Tamtéž, s. 46.

²⁶⁰ Tamtéž, s. 27.

Díky lásce může pracovník projevit pochopení pro někdy neobvyklé projevy klienta, jakými jsou křik, agrese, vnímá je spíše jako volání o pomoc. Na násilí nelze odpovídat ještě větším násilím, Vanier tudíž apeluje na snahu o porozumění klientovi, především u osob se zhoršenou možností komunikace klade důraz na vytvoření vztahu důvěry. V tomto vztahu pracovník prokáže svou pozornost, trpělivost, profesionální dovednost, pokud bude chtít porozumět klientovým potřebám a předejít tak dalším afektivním projevům. Jádrem lásky je komunikace, důležité je problém pojmenovat, vynést ho na světlo.

Klienti jsou někdy vnímání jen jako „problém“ k řešení, rodina jim často dává najevo, že jsou pro ně „tragický případ“. Klient potřebuje lidi, kteří ho ocení a zároveň projeví radost z jeho společenství, tím se naučí přijímat i dávat lásku.²⁶¹ Láska pomáhá převzít zodpovědnost za svůj život, neboť milovat znamená uschopnit. Pracovník může klientovi pomoci, aby se rozvinul ke svobodě, nechat ho rozhodovat v co největší míře třeba i o maličkostech, jen tak se klient naučí respektovat sebe i druhé.²⁶²

Láska pro Vaniera neznamena pouze velkorysost a konání dobra pro druhé, ale především pomoci objevit jejich vlastní vrozenou cenu, krásu a jedinečnost. Člověk by neměl být milován, pouze pokud splní nějaké podmínky, tento fenomén považuje Vanier za příčinu vzájemné nedůvěry a sklonu spojovat se do vzájemně se vylučujících skupin. V lásce by měl být člověk přijímán bezpodmínečně, jako osoba se všemi přednostmi a nedostatky, z toho vyplývá poznání, že všichni potřebujeme být milováni, přijímáni, uznáváni.²⁶³ Mnozí klienti přicházejí do Archy s pocitem viny pocházející z dětství. Pro rodiče, kterým se narodí postižené dítě, to bývá velký šok. Namísto toho, aby dítě zažívalo v prvních dnech, týdnech a letech života lásku a štěstí rodičů, stává se příčinou jejich bolesti a starostí. Cílem komunity Archa je pomoci lidem změnit porušené a negativní mínění o sobě samých prostřednictvím bezvýhradné lásky a sdílením radosti z jejich přítomnosti.²⁶⁴

Klient jako každý člověk potřebuje zažít bezpodmínečnou lásku, ale žádný člověk není schopen tuto potřebu plně uspokojit. V přímé péči hraje v chování pracovníka často roli únava, podráždění, hněv. Každý má v sobě skryté stinné stránky, není možné být neustále laskavý, pozorný, milý ke všem. Pokud pracovník prožívá hněv plynoucí z vědomí svých vlastních hranic, Vanier mu doporučuje uvědomit si také své

²⁶¹ Srov. Vanier, J., *Cesta k lidství*, s. 31

²⁶² Tamtéž, s. 31.

²⁶³ Tamtéž, s. 80.

²⁶⁴ Tamtéž, s. 133.

stinné stránky a naučit se s nimi pracovat tak, aby nad pracovníkovým chováním neměly takovou moc.²⁶⁵

Podle mých zkušeností upřímná radost z klienta, z jeho zážitků, dílčích pokroků, i z pouhé jeho přítomnosti, dokáže obohatit jinak poměrně jednotvárný život v uzavřeném společenství. Klienti i pracovníci potřebují, aby všední starosti, týkající se provozu v takovém zařízení, nepřevážili nad radostí ze vzájemné blízkosti.

3.3.4 Přátelství ve vztahu pracovníka a klienta v komunitách Archa

Vanier považuje přátelství ve vztahu pracovníka a klienta v komunitách za nezbytnost. V přátelské lásce se o druhého člověka opravdu zajímáme, nasloucháme mu, chceme, aby se stal celistvějším, odpovědnějším, pravdivějším. Láska jako proměňující síla působí pozitivně i na klienty s komplikovaným chováním, snižuje četnost agresivních a depresivních projevů klientů.²⁶⁶

Co se vlastně děje s pracovníky, vstoupí-li s osobami s mentálním postižením od vztahu? Vanier upozorňuje na rizika, která může takové přátelství přinášet, dle něj brání počátečnímu kontaktu strach, který vyplývá z odlišnosti mentálně postižených. Člověk má tendence stýkat se s lidmi, kteří si ho váží, oceňují ho, souhlasí s jeho názory. Ve světě lidí s mentálním postižením jsou všechny naše dosažené úspěchy vedlejší a nepodstatné. Pociťujeme obavy z nezdaru při komunikaci s nimi, z pocitu bezmocnosti, nebo lítosti, bojíme se, že člověk s postižením zasáhne do našeho života více, než je nám milé. Strach z nezdaru může pocházet z dětství, kdy se děti snaží jednat v souladu s normami, které jim rodiče, potažmo společnost, nastaví, místo toho, aby mohly prožít svou jedinečnost.²⁶⁷

Především se člověk může setkat s nesouhlasem skupiny, do které náleží, může očekávat kritiku ze strany rodiny i přátel.²⁶⁸

Lidé s mentálním postižením se v současné společnosti postavené na moci, úspěchu a výkonu mohou stát našimi průvodci a učiteli na „cestě srdce“. Tito lidé nemají schopnosti pro abstraktní, rozumovou, citu zbavenou řeč. Cesta srdce je pro ně jedinou možností komunikace. Ve světě, kde většina lidí žije promýšlením minulých zážitků nebo plánováním věcí budoucích, mentálně postižení nás učí naplno prožívat současný okamžik. Učí nás nepřizpůsobit se očekávání druhých, zbavit se strachu jít

²⁶⁵ Srov. Vanier, J., Cesta k lidství, s. 100.

²⁶⁶ Tamtéž, s. 86.

²⁶⁷ Tamtéž, s. 82.

²⁶⁸ Tamtéž, s. 81.

proti normám nikoliv proto, abychom nějak „zapůsobili“, ale z vlastní přirozenosti. Abychom mohli navázat přátelství k lidem s postižením, je nezbytné zbavit se nutkavých potřeb úspěchu, moci a uznání, a osvobodit od minulých zranění, která ovládají naše životy.

Soužití s lidmi s mentálním postižením pomáhá měnit náš pohled na společnost, pomáhá nalézt podstatu hodnoty člověka, a to i v nás samých. Pro klienty není podstatný pracovníkův intelekt, společenské postavení nebo množství práce, které může zastat. Vlastnosti, které jsou po něm žádány, se týkají daleko niterněji jeho vlastního lidství. Jemnost v komunikaci s postiženými pomáhá dle Vaniera člověku nalézt vnitřní celistvost a jednotu mezi city a inteligencí.²⁶⁹

V komunitě Archa vytváří vzájemné vztahy lidé s postižením a ti, kteří s nimi chtějí žít v rodinných domech, dílnách, školách a denních stacionářích. Posláním jednotlivých komunit je doprovázení svých členů v osobním, duchovním a personálním rozvoji. V České republice není t. č. žádné společenství Archy, některé organizace jsou inspirovány myšlenkami Jeana Vaniera, například Villa Valila v Červeném Újezdě u Votic nebo sdružení Víra a Světlo. Toto hnutí založil Vanier společně se speciální pedagožkou M. H. Mathieu v r. 1971. Lidé v těchto společenstvích spolu nežijí, ale setkávají se v pravidelných intervalech a pořádají společné výlety, tábory apod.²⁷⁰

Pro lidi s postižením představují tato setkávání potenciál k nalezení nových přátel a navázání přirozených vztahů.

3.4 Přístup k lidem s postižením v camphillských komunitách

Za přednostní přístup ke klientům v rámci camphillských komunit je považován blízký vztah mezi jedním pracovníkem, který je zde označován jako „spolupracovník“, a jedním klientem neboli „společníkem“. Tento vztah by podle představ camphillského hnutí měl obohacovat obě strany, klient i pracovník se učí při společných aktivitách navzájem.²⁷¹

Camphillské komunity jako alternativa k ústavním zařízením běžného typu, spočívají podobně jako komunity Archa v soužití a bydlení lidí s postižením a bez postižení. Cílem je vytvořit pro ně domov, v jehož rámci mohou vznikat přirozenější

²⁶⁹ T Srov. Vanier, J., Cesta k lidství, s. 95.

²⁷⁰ O Víře a Světlo, online: <http://viraasvetlo.evangelnet.cz>

²⁷¹ Srov. Matoušek, O., Ústavní péče, s. 61.

vztahy než v ústavním zařízení, jelikož pro členy komunity bez postižení komunitní dům zahrnuje jak pracovní, tak osobní život.

Komunitní život camphillu je založen na křesťanských hodnotách a filosofických principech antroposoficky pojatého světonázoru Rudolfa Steinera.²⁷² Antroposofie v sobě kombinuje prvky křesťanství, filosofického odkazu Kanta, Fichteho, Nietzscheho, Goetha, ale také orientální filosofii a okultismus. Věří v karmickou kauzalitu a reinkarnaci. Mezi nejznámější instituce vedené podle antroposofických principů patří waldorfské školy.²⁷³

Duchovním otcem a iniciátorem camphillských komunit, jako domovů pro osoby s postižením, kde by byl akceptován sociálně duchovní přístup k postiženým, byl rakouský lékař Karel Koenig (1939 – 1966). Koenig se ve svých pracích soustavně zabýval různými typy postižení a vypracoval léčebně pedagogickou metodiku na antroposofických základech. První komunitou tohoto typu se stal Camphill House blízko Aberdeen, otevřený Koenigem r. 1940 blízko Aberdeen. Antroposofické léčebně pedagogické instituty jsou zřizovány především pro osoby s mentálním postižením a pro osoby s autismem. V České republice toho času funguje rodinná camphillská komunita v Českých Kopistech.

Tři pilíře camphillského hnutí, které by měla dodržovat každá komunita, tvoří každotýdenní biblické večery, konference o dítěti, které se zúčastní všichni zainteresovaní a sociální fond, kam plynou příjmy všech členů komunity. Z tohoto fondu jsou pak uspokojovány individuální potřeby členů komunity.²⁷⁴ Vnitřní struktura každé komunity se řídí modelem prvního camphillu v Aberdeenu. Klienti bydlí se svými rodiči nebo opatrovníky v rodinných domcích, které bývají soustředěné kolem centrální klubovny, kde se schází pravidelně celé společenství. Pracovníci zařízení prakticky neopouští, mají volno pouze půl dne v týdnu a tři týdny během letních prázdnin.

Jednotícím prvkem života v camphillu je pevný denní řád, který má podle Koeniga terapeutický význam a přináší pocit vnitřní jistoty. Vztahy mezi opatrovníky a klienty se odehrávají v rámci tohoto řádu. Komunita se zaměřuje na opakující se zvyky a rituály, a to jak v duchovní oblasti, tak i například při stolování. Klienti mají

²⁷² Srov. Camphill České Kopisty, Co děláme, www.camphill.cz

²⁷³ Srov. Valenta, M., Camphillské hnutí a německý vzdělávací systém, s. 10.

²⁷⁴ Tamtéž, s. 20.

příležitost rozvíjet své sociální dovednosti, učí se stolovat, rozlišovat sváteční od všedního.

Jednou týdně mají opatrovníci příležitost věnovat se celý den zcela individuálně každému svěřenci, v neděli se koná křesťanské setkání celé komunity. Smysl pro řád vstupuje i do komunikace s rodiči klientů, probíhají pravidelné týdenní konzultace po telefonu, osobní konzultace a pravidelné rodičovské konference. Před prázdninami, kdy klient opouští instituci, jsou rodiče přesně instruováni ve věci uzpůsobení denního řádu tak, aby odpovídal co nejvíce podmínkám v camphillu.²⁷⁵

Podle mého názoru je přínosem camphillských komunit myšlenka společného soužití opatrovníků a klientů. Lidé, kteří se rozhodnou zde pobývat, mají k práci s lidmi s postižením jistě velkou motivaci a odhodlání. Mezi inspirativní Koenigovy názory patří přesvědčení o vzdělavatelnosti každého jedince. Camphillské školy jsou členěny na třídy vzhledem ke skutečnému věku dítěte, nikoliv s přihlédnutím k jeho mentálnímu věku, což podle teorií antroposofie působí stimulačně na vývoj každého dítěte.

Koenig také prosazoval myšlenku, že skutečnými vychovateli zdravých lidí jsou postižení lidé, on sám se podle svých slov denně učil ze společného života s nimi.²⁷⁶

Navzdory tomu struktura této organizace neodpovídá modernímu trendu deinstitutionalizace, veškeré denní aktivity klienta, terapie i školní výuka probíhají často v rozsáhlém uzavřeném komplexu, v duchu netradiční filosofie, která prostupuje výuku, terapie, i další činnosti klientů, a pro kterou se klienti vzhledem ke zhoršeným intelektuálním schopnostem nemusí vždy svobodně rozhodnout.

²⁷⁵ Srov. Valenta, M., Camphillské hnutí a německý vzdělávací systém, s. 24.

²⁷⁶ Tamtéž, s. 20.

4. Diskuse:

V následující kapitole se pokusím naplnit cíle této práce, zjistit přínosy a rizika přátelského vztahu mezi pracovníkem a klientem v pobytovém zařízení pro osoby s mentálním postižením. Při opodstatnění mých východisek vyjdu především z výše uvedených myšlenek a názorů filosofů, psychologů a sociálních pracovníků, přičemž porovnám jejich závěry se zkušenostmi z praxe v pobytovém zařízení pro osoby s mentálním postižením. Vyjdu-li ze sociálních okruhů klienta a pracovníka, budu při zkoumání rizik a přínosů postupovat systematicky podle úrovně, do jaké přátelský vztah mezi pracovníkem a klientem souvisí s konkrétními aktéry vztahu, s institucí pobytového zařízení a společností. Je však dlužno podotknout, že se jedná pouze o formální rozdělení, jednotlivé sféry vlivu spolu navzájem prolínají.

4.1 Zkoumání rizik a přínosů přátelského vztahu pracovníka a klienta s důrazem na jednotlivce

Z východisek první kapitoly a podkapitoly 1.2 o souvislosti vztahu a lidské důstojnosti vyplývá, že navázání blízkého vztahu k druhé osobě je pro každého člověka, tedy i člověka s mentálním postižením, nezbytností. Podle Ockenfelse, může člověk některé své hodnoty uskutečnit pouze ve vztahu,²⁷⁷ Buber považuje navazování vztahu člověka za prapůvodní pud.²⁷⁸ Jak již bylo uvedeno v kapitole 1.2, mezilidský vztah podmiňuje uvědomění si vlastní důstojnosti. Z uvedených stěžejních myšlenek judaismu a křesťanství, ze kterých stále čerpá dnešní společnost, vyplývá, že každý člověk bez ohledu na jakékoliv vnější znaky, tudíž i postižení, má jedinečné postavení v plánu Božího stvoření. Úcta k důstojnosti každého jednotlivce, vztah a láska k bližnímu, k obrazu Boha v něm, má v obou těchto náboženstvích, klíčových pro naši kulturu, zásadní význam.²⁷⁹

I východiska renesančního i moderního humanismu, které jsou v této práci zastoupeny osobami Pica della Mirandola a Immanuela Kanta, se opírají o nepopiratelnou důstojnost každého jedince. Dle Kanta se podstata věcí nemění podle jejich vnějších okolností, člověk musí být posuzován, aniž bychom mysleli na tyto okolnosti podle toho, co jedinečně vytváří jeho absolutní hodnotu.²⁸⁰ Z myšlenek uvedených v těchto kapitolách může být vyvozen předpoklad, že všichni lidé jsou

²⁷⁷ Srov. Ockenfels, W., Katolická sociální nauka, s. 63, kap. 1.

²⁷⁸ Srov. Kap. 1.3.6.

²⁷⁹ Srov. Kap. 1.3.4 a 1.3.5.

²⁸⁰ Srov. Kant, I., Základy metafyziky mravů, s. 42, kap. 1.3.2 a 1.3.3

obdařeni stejnou důstojností bez ohledu na vnější znaky. Skrze přátelský láskyplný vztah, vyjadřovaný věnovaným časem a něhou pracovníka vůči klientovi, podle Vaniera klient poznává, jak je cenný a hodný pozornosti.²⁸¹ Mezi přínosy přátelského vztahu mezi pracovníkem a klientem, pokud nemá v pobytovém zařízení možnost navázat přátelský vztah k jinému člověku, můžeme tudíž zařadit skutečnost, že klient s mentálním postižením získává prostřednictvím vztahu k druhému člověku vědomí nebo potvrzení své inherentní důstojnosti.

Z uznání své vlastní důstojnosti dále plyne dle Křivohlavého zvýšení sebeceňení, navázání přátelského vztahu může napomáhat i dozrávání osobnosti klienta, neboť Maslow definuje schopnost navazování přátelských vztahů k druhým lidem jako jeden z rysů zralé osobnosti.²⁸² Dále pracovník může napomoci zlepšení sebehodnocení klienta znalostí kontextu jeho vyjadřování, jak bylo uvedeno v kapitole 3.1.2, a také přílehlými emočními reakcemi na klientovo chování, plynoucími z opravdového přátelského vztahu.²⁸³

Pracovník z přátelského vztahu ke klientovi čerpá specifické znalosti, prožitky a dovednosti, jak dokládá například Jean Vanier, jenž vychází ze svých zkušeností získaných spolužitím s lidmi s mentálním postižením. Pracovník skrze odlišný úhel pohledu na svět, který sdílí s člověkem s mentálním postižením, může dospět ke zpochybnění svého hodnotového žebříčku. Uvažování lidí s mentálním postižením představuje protipól orientace dnešní společnosti, vztahy s druhými lidmi u nich hrají primární úlohu, téměř jim nezáleží na úspěchu, majetku, intelektuálních schopnostech blízkého člověka, dovedou si užívat žít přítomný okamžik.²⁸⁴ Jak jsme se mohli přesvědčit z myšlenek Vaniera, Chába, Königa, kteří věnovali část svého života mentálně postiženým klientům, lidé s postižením se mohou stát, navzdory některým předsudkům společnosti o jejich neschopnosti, učiteli svých „pečovatelů“.²⁸⁵ Pokud se pracovník snaží klienta pouze „normalizovat“, může mu snadno uniknout jedinečnost jeho osobnost, která ho může v mnoha ohledech obohatit.²⁸⁶ Pracovník tedy obohacením o zkušenosti z přátelského vztahu s klientem s mentálním postižením může

²⁸¹ Srov. Vanier, J. cesta k lidství, s. 27, kap. 3.3.3.

²⁸² Srov. Křivohlavý, J., Psychologie zdraví, s. 152., kap. 2.5.

²⁸³ Srov. Kap. 3.1.4.

²⁸⁴ Srov. Kap. 3.3.1

²⁸⁵ Srov. Kap. 1.3.6, kap. 3.3.1, kap. 3.4

²⁸⁶ Srov. Vanier, J. Cesta k lidství, s. 84, kap. 3.3.2

pozměnit svůj dosavadní hodnotový systém a nalézt osobitý přístup k vnímání životní reality.

Jak již bylo předesláno v kapitole 2.4, úskalí přátelského vztahu k člověku s mentálním postižením často spočívají ve vzájemném překračování osobní hranice. Nevhodné a vtíravé chování osob s mentálním postižením je častým důvodem, proč si od nich někteří pracovníci snaží držet odstup. Ačkoliv lidé s mentálním postižením jsou predisponováni ke sníženým sociálním dovednostem, jsou spontánní v reakcích, nedomyšlí důsledky svého jednání apod.,²⁸⁷ svůj podíl má na tomto problému i nepřirozené prostředí pobytových zařízení, jak je blíže rozvedeno v kapitole 2.1, jejíž východiska dokládají i výsledky Kiernenovy studie²⁸⁸ nebo zkušenost pracovnice z děčínského zařízení Jurta.²⁸⁹

Člověk, žijící podstatnou část svého života v ústavním zařízení, ztrácí dle Kopřivy snahu o obranu svého osobního prostoru, pokouší se získat náklonnost jiných lidí, často i naprosto cizích. Klienti se pokouší někdy navázat bližší kontakt nevhodnými způsoby, například fyzickým kontaktem, což někteří lidé vnímají velmi negativně. Z přísně paternalistického přístupu, nadměrné kontroly, z ponižování i ve smyslu nedostatku času pro sebevyjádření apod. vyplývá snížení sebedůvěry klienta. Klient posléze nabude dojmu, že aby si mohl přátelský vztah zasloužit, musí do něj investovat co nejvíce,²⁹⁰ tyto představy společně s nedostatečnými dovednostmi v sociálním styku vedou posléze k chování, jehož podstata nebo pouze frekvence opakování může být pro pracovníka obtěžující, což můžu doložit následujícím příkladem z praxe.

Má osobní zkušenost s problematikou ochrany hranic se vztahuje k situaci, kdy jeden z pracovníků napsal klientovi J. L. mé telefonní číslo. Od té doby mi J. L. posílal zprávy a telefonoval mnohokrát denně, což mi postupem času začalo být na obtíž. Třebaže jsem s tímto klientem neměla žádné problémy a chovali jsme se k sobě přátelsky, žádné moje domluvy nefungovaly. J. L. v této činnosti pokračoval i po mém odchodu na mateřskou dovolenou. Přestože jsem se snažila vyřešit situaci všemi jinými způsoby, nakonec jsem musela rozhodnout k zablokování jeho čísla v mobilním telefonu, čímž jsem ukončila veškerý kontakt, a tudíž i přátelství s tímto klientem.

²⁸⁷ Srov. Vágnerová, M., Psychopatologie pro pomáhající profese, s. 146, kap. 2.2.

²⁸⁸ Srov. Emerson, E., Problémové chování u lidí s mentální retardací a autismem, s. 35, kap. 2.4.4.

²⁸⁹ Srov. MPSV, Jak na to – příklady dobré praxe v deinstitucionalizaci, s. 12, kap. 2.4.4.

²⁹⁰ Srov. Kap. 2.4.4.

Na druhou stranu pracovník může v rámci přátelského vztahu narušovat osobní hranice klienta tím, že porušuje jeho autonomii nadměrnou péčí, soucitem²⁹¹, přebíráním zodpovědnosti nebo přenosem²⁹², kdy do osoby klienta projikuje své představy, reálné nebo chybějící postavy ze svého života apod. Na rizika spojená s uspokojováním pracovníkových potřeb prostřednictvím klienta upozorňuje i Poertnerová.²⁹³ Riziko narušení osobních hranic v rámci přátelského vztahu hrozí tedy oboustranně.

4.2 Zkoumání rizik a přínosů přátelského vztahu pracovníka a klienta s důrazem na instituci pobytového zařízení

Jak již bylo uvedeno v souvislosti s východisky 1. kapitoly, každý člověk, tedy člověk s mentálním postižením, má potřebu navázat blízký vztah alespoň k jednomu člověku, neboť jedině prostřednictvím vztahu může plně uskutečnit své lidství. Například pro klienta s těžkým mentálním postižením v pobytovém zařízení představuje pracovník nezřídka jedinou příležitost k navázání takového vztahu. Specifika hierarchické struktury organizace, uvedena v kapitole 2.1, nejsou příliš nakloněna k navazování přátelských vztahů mezi pracovníkem a klientem, např. Matoušek definuje roli pracovníka v pobytovém zařízení jako vychovatele nebo učitele, rozlišuje pozici klienta jako individuálního subjektu nebo objektu pracovní činnosti pracovníka.²⁹⁴ Vycházejíc z Aristotelova pojetí přátelství, vztah mezi pracovníkem a klientem, žádaný institucí, byl pojednán jako „přátelství pro užitek“²⁹⁵. Při takovém přátelství nezáleží na osobě jako takové, ale především na jejím přínosu pro druhého. Tento model považuje Vanier za nefunkční, považuje navázání pravého přátelství s klientem za nezbytnost,²⁹⁶ podobně jako Rogers²⁹⁷. Poertnerová naopak prosazuje v pobytových zařízeních u pracovníků zachování si odstupů a nezastírání profesního rámce²⁹⁸. Kopřiva nezastává názor, že by si měl pracovník zachovávat za všech okolností profesionální odstup, varuje však před přílišným angažováním motivovaným soucitem.

²⁹¹ Srov. Kap. 2.4.3

²⁹² Srov. Kap. 2

²⁹³ Srov. Kap. 3.1.7

²⁹⁴ Srov. Matoušek, O. Ústavní péče, s. 17.

²⁹⁵ Srov. Kap. 1.3.1.

²⁹⁶ Srov. Vanier, J. Cesta k lidství, s. 86, kap. 3.3.4.

²⁹⁷ Srov. Kap. 3.1.7.

²⁹⁸ Srov. Kap. 3.1.7.

V pobytovém zařízení dochází k navazování nesymetrických vztahů, které byly specifikovány v kapitole 1.2, klient očekává, že k němu bude pracovník přistupovat jako přítel, což při striktním dodržování profesního rámce nemůže pracovník naplnit. Je zde zvykem dodržovat denní řád a dělit pozornost pokud možno rovným dílem mezi všechny klienty. Zároveň však přátelský vztah pracovníka a klienta umožňuje vyvázat se poněkud z pevného řádu instituce a omezit oboustranné vnímání mocenské převahy pracovníka, jak o ní hovoří Guggenbuehl-Craig²⁹⁹, neboť přátelství bylo definováno v kap. 1.2 jako vztah blízkící se symetrickému vztahu, na rozdíl od vztahu v hierarchické struktuře organizace, kdy klient zastupuje její nejnižší článek³⁰⁰. Podle Baumana fakt, že je člověk hodný lásky a respektu, podmiňuje uvědomění si vlastní důstojnosti.³⁰¹

Změna postavení klienta vůči pracovníkovi s sebou přináší i rozdílný přístup v komunikaci, klient je pozdvižen z pouhého objektu pečování na partnera v diskuzi, pracovník s ním může sdílet své osobní prožitky, opravdu se o něj zajímá, naslouchá mu, a zároveň pociťuje spokojenost v klientově přítomnosti. Skutečnost, že pracovník vnímá spíše kladné stránky klientovy osobnosti, vede k předcházení vzniku konfliktních situací,³⁰² dle Vaniera může snižovat i četnost agresivních a depresivních projevů klienta.³⁰³ Přátelská láska pracovníka ke klientovi, tak jak ji pojímá křesťanská sociální nauka uvedena v kap. 1.3.5.3, může působit jako ochrana před zneužíváním pravomocí organizace³⁰⁴, před necitelným uplatňováním pravidel a řádu. Také Spaemann považuje přátelskou lásku ve smyslu přání, aby se druhému dostalo toho, co je pro něj dobré, jako něco vyššího než pouhou spravedlnost.³⁰⁵ Díky navázání přátelského vztahu pracovníka a klienta dochází tedy k oslabení rozdílné pozice pracovníka a klienta v prostředí hierarchicky budované organizace.

Podle kapitoly, která zmiňuje úskalí vztahů v pobytových zařízeních, by v současnosti, kdy stále probíhá proces transformace sociálních služeb, pobytové zařízení mělo klientům zprostředkovat co největší možnou míru kontaktu se světem mimo zdi ústavu.³⁰⁶ Klient, který je bytostně přizpůsoben světu uvnitř instituce, může

²⁹⁹ Srov. Guggenbuehl-Craig, A., Nebezpečí moci v pomáhajících profesích, s. 14, kap. 2.3.

³⁰⁰ Srov. Cháb, M., Svět bez ústavů, s. 34, kap. 3.2.1

³⁰¹ Srov. Bauman, Z., Does Ethics Have a Chance in a World of Consumers?, s. 35, kap. 1.2.

³⁰² Srov. Kap. 2.5.2.

³⁰³ Srov. Vanier, J., Cesta k lidství, s. 68, kap. 3.3.4.

³⁰⁴ Srov. Jan Pavel II., Dives in Misericordia, 14.

³⁰⁵ Srov. Spaemann, R., Základní mravní pojmy a postoje, s. 54.

³⁰⁶ Srov. Rieger, Z. Návrat k rodině a domů, s. 14.

nabýt dojmu, že odchodem z ústavu zcela přeruší dosavadní vztahy, což může zapříčinit stavu úzkosti a neochotu měnit způsob bydlení.

Dle Vaniera v počátečních stádiích komunitního života Archy kladli velký důraz na posílení vzájemných vztahů, pořádali komunitní setkání, společné oslavy, modlitby, zábavy, jejich společný život by se dal označit jako vztahově velmi intenzivní. Avšak komunita tímto konáním přerušila vazby na okolí,³⁰⁷ Cháb dokonce označuje takto izolovaná společenství jako „ghetta“.³⁰⁸

Angažovaní pracovníci, kteří nadšené tráví čas s klienty, mohou přílišným navázáním klientů na sebe a společné aktivity bránit v rozvoji ve vztahu s klientovou rodinou a blízkými osobami z vnějšího světa. Podle mých zkušeností pracovníci ve většině případů tráví s klienty více času, než jejich blízcí, a mohou být i zběhlejší v naplnění klientových potřeb. Nežádka dochází i k určité rivalitě mezi okruhem osob rodiny klienta a okruhem pracovníků, neboť podle Guggenbuehl-Craiga je každý vztah svým způsobem do jisté míry nepřátelský jinému vztahu. V každém vztahu tkví nárok na výlučnost.³⁰⁹ Hrozí zde tedy riziko vytvoření klientovy silné vazby na instituci prostřednictvím přátelského vztahu k pracovníkům, což v mnohých případech může ještě více izolovat klienta v instituci.

Jestliže pracovník naváže přátelský vztah ke klientovi, a tento vztah obsahuje prvky „dokonalého přátelství“ dle Aristotela, přeje pracovník svému klientovi vše dobré³¹⁰, toto pojetí odpovídá i uvedené Spaemannově definici láskyplného vztahu mezi lidmi. Styky klienta s rodinou, jinými lidmi, jeho přechod do domácího prostředí nebo do chráněného bydlení, by se z prozatímních zkušeností z transformace sociálních služeb³¹¹ daly označit za faktory ovlivňující pozitivní rozvoj klienta k jeho sebeurčení, proto je v klientově zájmu, aby je pracovník podporoval, nikoliv blokoval navázáním klienta na svou osobu či instituci, ať už jsou jeho motivy jakékoliv. Pracovník, pokud jeho i klientův zájem trvá, se může posléze stát jedním z jeho svobodně zvolených přátel ve vnějším světě.

V opačné situaci, kdy pracovník opouští své zaměstnání, hrozí zde při předchozím navázání blízkého vztahu ze strany klienta bolestná emoční zátěž. Podle Poertnerové se klienti již předem psychicky připravují na tuto možnost různými

³⁰⁷ Srov. Vanier, J., Cesta k lidství, s. 65., kap. 3.3.

³⁰⁸ Srov. Cháb, M., Svět bez ústavů, s. 34, kap. 3.2.3.

³⁰⁹ Srov. Guggenbuehl-Craig, A., Nebezpečí moci v pomáhajících profesích, s. 43., kap. 1.

³¹⁰ Srov. Kap. 1.3.1.

³¹¹ Srov. MPSV, Jak na to – příklady dobré praxe v deinstitucionalizaci, s. 10.

obrannými mechanismy, což odpovídá nepřirozenému vztahovému prostředí pobytových zařízení.³¹² Pokud se jedná pouze o vztah „pro užitek“, tento automaticky skončí poté, co z něj jeho aktérům přestanou plynout výhody³¹³, tedy poté, co pracovník opustí zařízení. Naproti tomu právě přátelství je dle Lévinase spojené s odpovědností³¹⁴, jedná se o pokojný, dlouhotrvající vztah³¹⁵, který může překročit i rámec instituce a pokračovat i v případě, že pracovník přestane být zaměstnancem instituce. Jedná se tedy o přínos z přátelského vztahu, který můžeme specifikovat jako minimalizace negativních důsledků, které má odchod pracovníka z pracovní pozice v pobytovém zařízení.

Z Matoušková argumentu proti navazování neprofesionálních vztahů, uvedeného v kap. 1.3.1, vyplývá obava o nerovnoměrné rozdělení materiálních nebo i materiálních výhod mezi klienty. Tato teze bývá uváděna jako jeden z nejčastějších argumentů proti navazování neprofesionálních vztahů v sociální práci, jak dokazuje např. Goldmann ve své charakteristice přátelství, jakožto emocionálního, nikoliv rozumového vztahu,³¹⁶ podle níž nedoporučuje vměšování přátelství do jiných sociálních vazeb. Dle křesťanské sociální nauky v sobě naopak láska, tudíž i přátelská láska, zahrnuje intelekt, vůli a cit.³¹⁷ Přikláním se k hledisku, že přátelství v sobě obsahuje i volní složku, tudíž pracovník, který v každém člověku dokáže odhalit jeho nepopíratelnou lidskou důstojnost, se nemusí v otázce sympatií a antipatií vůči klientovi nechat ovládat pouze svými emocemi. Vztah mezi pracovníkem a klientem v pobytovém zařízení je osobitý i v rámci sociální práce, neboť pro klienta představuje instituce prakticky celý životní prostor,³¹⁸ jak bylo podrobněji uvedeno v kap. 2.1. Specifikum, které odlišuje sociální práci v pobytovém zařízení od například ambulantních služeb, spočívá v omezeném počtu stálých klientů, o které pečuje jeden pracovník. Navázat se všemi přátelský vztah, aniž by jednoho nebo více klientů protěžoval, zde není nepředstavitelné. Otázku spravedlnosti ve vztahu nazývá Lévinas omezením privilegovanosti „druhého“ na úkor „třetího“.³¹⁹ Sokol uvádí, že s malou skupinou lidí se můžeme vždy stýkat s každým

³¹² Srov. Kap. 3.1.7.

³¹³ Srov. Kap. 1.3.1.

³¹⁴ Srov. 1.3.7

³¹⁵ Srov. 1.

³¹⁶ Srov. Goldmann, R., Cichá, M., *Etika zdravotní a sociální práce*, s. 64, kap. 2.1.

³¹⁷ Srov. Benedikt XVI., *Deus charitas est*, 17, s. 26, kap. 1.3.5.2.

³¹⁸ Srov. Matoušek, O., *Ústavní péče*, s. 17, 2.1.

³¹⁹ Srov. Lévinas, E., *Etika a nekonečno*, s. 210, kap. 1.

jako s „ty“.³²⁰ Podobně v osobním životě pracovníka se zcela jistě vyskytuje několik osob, které považuje za přátele a nečiní mezi nimi výrazné rozdíly v přístupu.

Kopřiva naproti tomu udává, že se nelze přátelit s „kýmkoliv“, nemůžeme také po pracovníkovi chtít, aby projevoval shodné sympatie ke všem klientům.³²¹ Každý člověk na okolí působí svou vlastní specifickou přitažlivostí, tudíž dochází k situacím, kdy jeden klient je u personálu oblíbenější než druhý. Pokud se mezi klienty vyskytuje osoba, ke které pracovník pociťuje negativní vztah, je po něm požadováno, aby byl schopen vzhledem ke svým zkušenostem přistupovat objektivně i k tomuto klientovi, z toho vyplývá, že tento druh práce klade velké nároky na morální stránku osobnosti pracovníka. Riziko, vyplývající z těchto argumentů, můžeme nazvat protěžováním klienta, s nímž pojí pracovníka vzájemný přátelský vztah, na úkor potřeb jiných klientů. Paradoxně však právě navázání přátelského vztahu ke klientům může pomoci pracovníkovi odstranit tyto sympatie a antipatie, vyvolané vnějšími vlivy. Nedlouho poté, co jsem nastoupila do zaměstnání k lidem s postižením, jsem opravdu diferencovala klienty tímto způsobem, upřednostňovala jsem kontakt s některými z nich, naopak plnění úkolů u jiných jsem se spíše vyhýbala. Po nějaké době, poté, co jsem s klienty navázala bližší vztah, jsem si uvědomila, že ke všem deseti klientům pociťuji stejnou míru sympatií, každý z nich byl nyní pro mě jedinečný a nenahraditelný.

Chtěla bych na tomto místě zmínit osobní zkušenost s poskytováním nadstandardní péče konkrétní klientce. Nedlouho po nástupu do zaměstnání jsem měla, vzhledem k mým zdravotnickým zkušenostem, za úkol každý druhý den převazovat a ošetřovat hlubokou proleženinu tehdy pětatřicetileté klientky M. P. Tato žena se spoustou zájmů a aktivit dbala úzkostlivě na svůj zevnějšek, proto pro ni proleženina představovala velkou psychickou zátěž. V převazech jsme se střídaly s vedoucí oddělení a rána se utěšeně hojila, lékaři dokonce klientce v tomto stádiu slíbili plastickou operaci k úplnému vyhojení. Ve výjimečných případech, kdy jsme obě byly mimo město, jsme musely delegovat někoho z kolegů, ale kvůli jejich nedostatečným zkušenostem a odporu k této práci došlo vždy k rapidnímu zhoršení stavu. Po odchodu vedoucí oddělení tato práce připadla pouze mně.

³²⁰ Srov. Sokol, J., Malá filosofie člověka, slovník filosofických pojmů, s. 72, kap. 1.

³²¹ Srov. Kopřiva, K., Lidský vztah jako součást profese, s. 21.

Díky mému přátelskému vztahu s M. jsem byla ochotna zajít převázat ránu i ve dnech volna, neboť mě tato činnost zatěžovala jen minimálně, a dělala jsem to pro M. ráda. Tato situace trvala ke všeobecné spokojenosti až do doby, kdy jsem musela také opustit zařízení z důvodu mateřství a odstěhovala jsem se do jiného města. Poté se nenašel nikdo další, kdo by M. proleženinu ošetřoval, vedení se rozhodlo vozit M. jednou týdně na převazy do nemocnice, ale toto snížení frekvence péče způsobilo výrazné zhoršení rány. Za několik týdnů po mém odchodu jsem se dozvěděla, že M. P. byla hospitalizována pro rozsáhlý zánět v oblasti proleženiny. Infekce z rány přestoupila v hloubce i na kost, M. P. zemřela na celkovou zánětlivou reakci organismu. Vzhledem k mému přátelství s M. jsem vykonávala činnosti nad rámec svých povinností, a tím jsem odsunula ze zřetele organizace hledání trvalejšího řešení. Dnes bych se při řešení případu, namísto převzetí veškeré odpovědnosti, více zaměřila na zprostředkování kvalitní odborné pomoci, buď opakovaným apelem na vedení zařízení, nebo výraznějším zapojením M. a jejích příbuzných do řešení situace například v podobě domácí péče. Tímto příkladem jsem chtěla doložit, že i dobře míněná pomoc, pokud neprobíhá v rámci určité dlouhodobější koncepce, se může spolupodílet na fatálních následcích. Z tohoto případu můžeme vyvodit riziko narušování dlouhodobé koncepce péče o klienta poskytováním individuálních výhod poskytovaných konkrétním pracovníkem, plynoucích z přátelského vztahu s klientem.

4.3 Zkoumání rizik a přínosů přátelského vztahu pracovníka a klienta s důrazem na společnost

Z rozboru problematiky současného vztahu ve společnosti v kapitole 1.1 vyplývá, že současná společnost preferuje formu „vztahu o sobě“, obává se závislosti na druhém a odpovědnosti za druhého vyplývající ze vztahu. Vanier zmiňuje preference společnosti vyzdvihovat silné, chytré a vítězíci jedince, na úkor slabých, mezi něž patří i lidé s postižením.³²² Ve většinové společnosti je způsob emoční komunikace, která je pro osoby s postižením přirozená³²³, považována za symbol slabosti a sentimentality, stejný význam získaly i pojmy jako jsou láska nebo cit. Vstoupit do přátelského vztahu s postiženým člověkem může změnit náš život, jelikož jsme všichni součástí naší

³²² Srov. Vanier, J., Cesta k lidství, s. 50, kap. 3.3.1.

³²³ Srov. Vágnerová, M., Psychopatologie pro pomáhající profese, s. 146, kap. 2.2.

společnosti, kultury, jež je podle Šulisty prosycena „samozřejmými pravdami“³²⁴, a také různými typy předsudků vůči postiženým³²⁵. Navázání přátelského vztahu k člověku s postižením může výrazně znepokojit pracovníkův okruh blízkých lidí, neboť dle Vaniera „odlišní“ lidé se svým odlišným hodnotovým systémem zpochybňují naši autoritu a životní jistoty, což může vést dle Baumana k existenciálnímu strachu, jak již bylo uvedeno v kapitole 1.1. Vzhledem ke zmíněnému specifickému chování osob s mentálním postižením a dominanci intelektového postižení v charakteristice osobnosti³²⁶ se můžeme domnívat, přátelství mezi „zdravým“ a „postiženým“ nebude vnímáno okolím jako vztah rovnocenný ostatním přátelským vzbám pracovníka.

Podle mých zkušeností pracovníci v zařízeních pro mentálně postižené požívají uznání svých spoluobčanů, což také svědčí o trvajících předsudcích vůči osobám s postižením, avšak bližší vztah pracovníků ke klientům by se měl dle představ většinové společnosti odehrávat pouze v areálu pobytového zařízení, popř. v jeho blízkém okolí. Mnozí lidé mají strach z navázání kontaktu s postiženými, z komunikace s nimi, nezdědka je pohled na ně přímo odpuzuje, nebo naopak fascinuje. Vždy, když například s těžce postiženým klientem zavítám do běžného prostředí mimo pobytové zařízení, stáváme se středem všeobecné pozornosti. Vanier dokonce poukazuje na odsouzení ze strany rodiny, přátel, společnosti v případě, že člověk naváže přátelský vztah k mentálně postiženému.³²⁷ Z výše uvedených úsudků vyplývá riziko nepochopení či nesouhlasu společnosti, přátel, rodiny, společnosti pracovníka při navázání přátelského vztahu k člověku s mentálním postižením. Dle myšlenek Chába a Vaniera však společnosti neprospívá, pokud jsou osoby s postižením odsouvány na její okraj.³²⁸

Jedna z příčin rozdílných přístupů k poskytování pobytových služeb, uvedených v této práci, je stanovisko k poskytování materiálních statků a nemateriálních služeb klientovi. Toto „dobrodiní“, které společnost skýtá sociálně znevýhodněným lidem s postižením, bývá v některých ústavních zařízeních vnímáno pracovníkem i klienty vnímáno jako jejich dehonestace, pracovník očekává od klienta, že bude projevovat vděčnost, jak bylo uvedeno v kap. 2.5.1, což souvisí i s paternalisticko-podceňujícími a

³²⁴ Srov. Šulista, P. Prokopius, V., Krize svědomí, s. 39, kap. 1.1.

³²⁵ Srov. Novosad, L. Poradenství pro osoby se zdravotním a sociálním znevýhodněním, s. 31, kap. 2.5.1.

³²⁶ Srov. Kap. 2.2

³²⁷ Srov. Vanier, J., Cesta k lidství, s. 81, kap. 3.3.1.

³²⁸ Srov. Kap. 3.2.1 a 3.3.

protektivně-paušalizujícími předsudky společnosti, o nichž píše Novosad.³²⁹ Moderní model poskytování sociálních služeb aplikovaný v rámci deinsitucionalizace čelí tomuto fenoménu tím, že klade důraz na pojetí klienta jako „zákazníka“ vůči instituci³³⁰ a jako „spoluobčana“ v rámci přirozené komunity. Vanier a König, jejichž organizace komunita Archa a camphillské hnutí prosazují spolužití s osobami s mentálním postižením, prosazují myšlenku osobního přátelského přístupu, přičemž dochází k vzájemnému obohacování životů klienta i pracovníka. I v pojetí židovství a křesťanství se aktem milosrdenství rozumí darování, jež obohacuje jak obdarovaného, tak i dárce. Jan Pavel II zdůrazňuje oboustrannost úkonu milosrdenství, vymezuje se proti názoru, že by mezi dárce a obdarovaným měl být odstup, vzájemnost podmiňuje plnou účast na zdroji zjevené milosrdné lásky.³³¹

Pokud společně s Křivohlavým³³² považujeme skutky učiněné v rámci přátelského vztahu za sociální, nemateriální dar, poté tento vztah mezi pracovníkem a klientem můžeme považovat za formu dobrodiní, v křesťanském pojetí s důrazem na oboustrannost vztahu, tudíž bez snižování důstojnosti klienta. V rámci přátelského vztahu mezi pracovníkem a klientem není dobrodiní, které poskytuje pracovník klientovi, vnímáno jako snižování klientovy důstojnosti, neboť se jedná o vzájemné obohacení.

³²⁹ Srov. Novosad, L., Poradenství pro osoby se zdravotním a sociálním znevýhodněním, s. 31, kap. 2.5.1

³³⁰ Srov. Kap. 3.2.1.

³³¹ Srov. Jan Pavel II., Dives in misericordia, čl. 14, kap. 1.3.5.3.

³³² Srov. Křivohlavý, J., Psychologie vděčnosti a nevďěčnosti, s. 25.

Závěr

V úvodu jsem si položila otázku „Jaká rizika a přínosy plynou z uvolnění profesního vztahového rámce organizace a navázání přátelského vztahu ke klientovi s mentálním postižením?“ Cílem této práce bylo tedy zformulovat přínosy a rizika vzniku přátelského vztahu pracovníka a klienta v pobytových zařízeních. Zde uvádím výsledky, ke kterým jsem dospěla na základě analýzy textů v práci uvedených filosofů, teologů, psychologů a specialistů v sociální práci, a porovnání s vlastními zkušenostmi získanými prací v pobytovém zařízení pro osoby s mentálním postižením. Přidržím se tematického rozdělení z diskuse dle okruhů sociálních vazeb pracovníka a klienta:

1) Přínosy vztažené k jednotlivci:

- Prostřednictvím vztahu k pracovníkovi získává klient vědomí své inherentní důstojnosti.
- Obohacením o zkušenosti z přátelského vztahu s klientem s mentálním postižením může pracovník pozměnit svůj dosavadní hodnotový systém a nalézt osobitý přístup k vnímání životní reality.

Riziko vztažené k jednotlivci:

- Narušení osobních hranic klienta nebo pracovníka v rámci přátelského vztahu.

2) Přínosy vztažené k instituci pobytového zařízení:

- Oslabení rozdílné pozice pracovníka a klienta v prostředí hierarchicky budované organizace.
- Minimalizace negativních důsledků, které má odchod pracovníka z pracovní pozice v pobytovém zařízení.

Rizika vztažená k instituci pobytového zařízení:

- Vytvoření klientovy silné vazby na instituci prostřednictvím přátelského vztahu k pracovníkům.
- Protěžování klienta, s nímž pojí pracovníka vzájemný přátelský vztah, na úkor potřeb jiných klientů.

- Narušování dlouhodobé koncepce péče o klienta poskytováním individuálních výhod poskytovaných konkrétním pracovníkem.

3) Přínos vztažený ke společnosti:

- Dobrodiní, které poskytuje pracovník klientovi, není v rámci přátelského vztahu vnímáno jako snižování klientovy důstojnosti.

Riziko vztažené ke společnosti:

- Nepochopení či nesouhlasu společnosti, přátel, rodiny, společnosti pracovníka při navázání přátelského vztahu k člověku s mentálním postižením.

Pro pracovníka je dle mého názoru užitečné znát hlavní přínosy a rizika přátelského vztahu s klientem a dokázat se připravit na situace s nimi spojené, třebaže vznik přátelského vztahu lidí, kteří jsou v každodenním blízkém kontaktu, se nedá zcela ovlivnit volní složkou. Na otázku, zda vůbec navázat takový vztah, nebo si striktně bránit neprostupné profesní hranice, neexistuje jednoznačná odpověď, jak dokazují i rozporuplné názory jednotlivých autorů. Toto dilema může vyústit i k rozkolům v rámci organizace. Takové přátelství je ovlivňováno osobností obou zúčastněných, nepřírozeným sociálním prostředím pobytového zařízení, i normami a předsudky společnosti. Aby se pracovník dokázal řídit vlastním svědomím a vystoupit s nekonvečním přístupem ke klientovi, je nezbytné prokázat osobní odvahu.

Seznam použitých zdrojů

- ANZENBACHER, A. *Křesťanská sociální etika: úvody a principy*. 1. vyd. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2004. z něm. origin. Karel Šprunk. ISBN 80-7325-030-6.
- ARISTOTELES, *Etika Níkomachova*, 4. vyd. Praha: Nakl. Petr Rezek, 2009. Přeložil Antonín Kříž. ISBN 978-80-86207-35-3.
- ARISTOTELES. *Magna Moralia*. 2. vyd. Praha: Nakl. Petr Rezek, 2010. ISBN 80-86027-34-1.
- BAUM, T. *Umění přátelského řešení konfliktu*. 1. vyd. Praha: Portál, 2009. Z něm. originálu přel. Petr Patočka. ISBN 978-80-7367-525-7.
- BAUMAN, Z. *Does ethics have a chance in a world of consumers?* I. Title. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2008. ISBN 978-0-674-02780-0.
- BAUMAN, Z. *Tekutá láska. O křehkosti lidských pout*. 1. vyd. Praha: Academia, 2013. Z anglického orig. přel. Zuzana Gabajová. ISBN 978-80-200-2270-7.
- BAUMAN, Z. *Tekuté časy: život ve věku nejistoty*. 1. vyd. Praha: Academia, 2008. ISBN 978-80-200-1656-0.
- BENEDIKT XVI. *Encyklika Deus caritas est*. 3. vyd. Praha: Nakl. Paulínky, 2006. ISBN 80-86949-03-6.
- BENEDIKT XVI. *Poselství papeže Benedikta XVI. k postní době 2007*. [online] .2015 [cit. 4.1.2015]. Dostupné na WWW:<<http://www.biskupstvi.cz/storage/dokumenty/P2012pust.pdf>>.
- Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona*. 1. vyd. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1987.
- BRISCH, K. H. *Poruchy vztahové vazby*. 1. vyd. Praha: Portál, 2011. Z něm. originálu přel. Petr Patočka. ISBN 978-80-7367-870-8.
- BUBER, M. *Já a ty*. 3. vyd. Praha: Kalich, 2005. 1. něm. vyd. 1923, přel. Jiří Navrátil. ISBN 80-7017-020-4.
- CAMPBILL ČESKÉ KOPISTY. *Co děláme*. [online] .2015 [cit. 2.1.2015]. Dostupné na WWW:<<http://www.camphill.cz/>>
- EMERSON, E. *Problémové chování u lidí s mentálním postižením a autismem*. 1. vyd. Praha: Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-390-1.

FRANKL, E. V. *Vůle ke smyslu*. 1.Vyd. Brno: Cesta, 1994. Z něm. origin. přel. Vladimír Jochmann. ISBN 80-85139-29-2.S

GAUDIUM ET SPES. Pastorální konstituce o církvi v dnešním světě. [online] .2015 [cit. 10.1.2015]. Dostupné na

WWW:<http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_const_19651207_gaudium-et-spes_cs.html>

GOLDMANN, R., CICHÁ, M. *Etika zdravotní a sociální práce*. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2004. ISBN 80-244-0907-0.

GUGGENBÜHL-CRAIG, A. *Nebezpečí moci v pomáhajících profesích*. 1. vyd. Praha: Portál, 2007. Z něm. originálu přel. Petr Patočka. ISBN 978-80-7367-302-4.

HALÍK, T. *Vzýván i nevzýván. Evropské přednášky k filozofii a sociologii dějin křesťanství*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2004. ISBN 80-7160-692-3.

CHÁB, M. *Svět bez ústavů*. 1. vyd. Praha: Quip, 2004. ISBN 80-239-4772-9.

JAN PAVEL II. *Dives in misericordia*. Encyklika. Praha: Zvon, 1996. ISBN 80-7113-186-5.

KANT, I. *Základy metafyziky mravů*. 2. vyd. Praha: Nakladatelství Svoboda, 1990. Z něm. origin. přeložil Ladislav Menzel. ISBN 25-039-90.

Katolická církev. Papežská rada pro spravedlnost a mír. *Kompendium sociální nauky církve*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2008. Z oficiální italské verze přel. Ctirad Václav Pospíšil. ISBN 978-80-7195-014-1.

KOPŘIVA, K. *Lidský vztah jako součást profese: psychoterapeutické kapitoly pro sociální, pedagogické a zdravotnické profese*. 4. vyd. Praha: Portál, 2000. ISBN 80-7178-429-X.

KŘIVOHLAVÝ, J. *Jak přežít vztek, zlost a agresi*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing, a.s., 2004. ISBN 80-247-0818-3.

KŘIVOHLAVÝ, J. *Psychologie vděčnosti a nevďěčnosti. Kudy vede cesta k přátelství*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing, a.s., 2007. ISBN 978-80-247-1838-5.

KŘIVOHLAVÝ, J. *Psychologie zdraví*. 2. vyd. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-774-4.

KURAS, B. *Nebýt Golema. Rabbi Löw, židovství a češství*. 1. vyd. Praha: Evropský literární klub, 1999. ISBN 80-86316-01-7.

- LÉVINAS, E. *Etika a nekonečno*. 2. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2009.
Z francouzských originálů přel. Věra Dvořáková a Miloš Reichert. ISBN 978-80-7298-394-0.
- LÉVINAS, E. *Existence a ten, kdo existuje*. 2. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2009.
Z francouzského originálu přel. Petr Daniš. ISBN 80-86005-36-4.
- LÉVINAS, E. *Totalita a nekonečno*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 1997. Z franc. origin. přel. Miroslav petříček a Jan Sokol. ISBN 80-86005-20-8.
- LUDÍKOVÁ, L. *Kombinované vady*. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého, 2005. ISBN 80-244-1154-7.
- MACINTYRE, A. *Ztráta ctnosti*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2004. ISBN 80-7298-082-3.
- MALÍK HOLASOVÁ, V. *Kvalita v sociální práci a sociálních službách*. 1. vyd. Praha: Grada, 2014. ISBN 978-80-247-4315-8.
- MATOUŠEK, O. a kol. *Metody a řízení sociální práce*. 2. vyd. Praha: Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-502-8.
- MATOUŠEK, O. a kol. *Sociální práce v praxi*. 1. vyd. Praha: Portál, 2005. ISBN 80-7367-002-X.
- MATOUŠEK, O. *Slovník sociální práce*. 2. vyd. přeprac. Praha: Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-368-0.
- MATOUŠEK, O. *Ústavní péče*. 2. vyd. Praha 1999: SLON. ISBN 80-85850-76-1.
- MEZINÁRODNÍ TEOLOGICKÁ KOMISE. *Hledání univerzální etiky. Teologické texty*, 2011, č. 2.
- MICHALÍK, J. *Zdravotní postižení a pomáhající profese*. 1. vyd. Praha: Portál, 2011. ISBN 978-80-7367-859-3.
- MICHALÍK, J. *Zdravotní postižení a pomáhající profese*. 1. vyd. Praha: Portál, 2011. ISBN 978-80-7367-859-3.
- MIKULENKOVÁ, H. *Archa – život v komunitě*. 2003 [online] .2015 [cit. 18.1.2015]. Dostupné na WWW:<<http://www.dobromysl.cz/scripts/detail.php?id=430>>
- MPSV. *Jak na to – příklady dobré praxe v deinstitucionalizaci*. 1. vyd. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí České republiky, 2013. ISBN 978-80-7421-045-7.
- MPSV. *Život v ústavu je hendikep. Transformace ústavní péče. Sociální práce/Sociální práce*, 2013, č. 1, příloha.

- MUSIL, L. *Ráda bych Vám pomohla, ale...* 1. vyd. Brno: Marek Zeman, 2004. ISBN 80-903070-1-9.
- NESVADBA, P. *Filosofie a etika*. 1. vyd. Plzeň: Vyd. Aleš Čeněk, 2006. ISBN 80-86898-92-X.
- NOVÁK, T., POKORNÁ, A. *Asertivita jako lék v profesních a mezilidských vztazích*. 1. vyd. Praha: C. H. Beck, 2003. ISBN 80-7179-354-X.
- NOVOSAD, L. *Některé aspekty socializace lidí se zdravotním postižením*. 1. vyd. Liberec: Pedagogická fakulta Technické univerzity v Liberci, 1997. ISBN 80-0832681.
- NOVOSAD, L. *Poradenství pro osoby se zdravotním a sociálním znevýhodněním*. 1. vyd. Praha: Portál, 2009. ISBN 978-80-7367-509-7.
- OCKENFELS, W. *Katolická sociální nauka*. 1. vyd. Praha: ZVON, 1994. ISBN 80-7113-081-8.
- PAPEŽ FRANTIŠEK. *Lumen fidei. Encyklika*. [online] .2015 [cit. 3.1.2015]. Dostupné na WWW:<<http://www.radiovaticana.cz/clanek.php4?id=18511>>
- PICO DELLA MIRANDOLA, G. *O důstojnosti člověka*. 1. vyd. Praha: OIKOYMENH, 2005. ISBN 80-7298-164-1.
- POERTNER, M. *Na osobu zaměřený přístup v práci s lidmi s mentálním postižením a s klienty vyžadujícími trvalou péči*. 1. vyd. Praha: Portál, 2009. ISBN 978-80-7367-582-0.
- POSPÍŠIL, C. V. Christologické a trinitární aspekty statusu lidské osoby. *Teologické texty*, 2012, č. 2.
- PROKOPOVÁ, J. *Respektování lidské důstojnosti*. Praha: Cesta domů, 2004. Z angl. orig. přeložily L. Kellnerová-Kalvachová a L. Kalvachová. Dostupné [online] 2015 na WWW:<<http://www.cestadomu.cz/res/data/028/003427.pdf>> [cit. 15.2.2015].
- RIEGER, Z. *Návrat k rodině a domů*. 1. vyd. Praha: Portál, 2009. ISBN 978-80-747-344-8.
- RYBÁR, C. *Židovská Praha. Glosy k dějinám a kultuře*. 1. vyd. Praha: Spektrum, 1991. ISBN 80-85-334-04-6.
- SADEK, V., FRANKLOVÁ, A. ŠEDINOVÁ, J. *Židovské dějiny, kultura a náboženství*. 1. vyd. Praha: SPN, 1992. ISBN 80-04-25998-7.
- SLOWÍK, J. *Komunikace s lidmi s postižením*. 1. vyd. Praha: Portál, 2010. ISBN 978-80-7367-691-9.

- SOBEK, J. a kol. *Práce s rizikem v sociálních službách*. 1. vyd. Praha: Portus, o. s., 2010. ISBN 978-80-254-6889-0.
- SOKOL, J. *Etika, život, instituce*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2014. ISBN 978-80-7429-223-1.
- SOKOL, J. *Malá filosofie člověka a slovník filosofických pojmů*. 4. vyd. Praha: Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-713-8.
- SOKOL, R., TREFILOVÁ, V. *Sociální pracovník v rezidenčních zařízeních sociálních služeb*. 1. vyd. Praha: ASPI, 2008. ISBN 978-80-7357-316-4.
- SOLOVSKÁ, V. a kol. *Rozvoj dovedností u dospělých lidí s mentálním postižením*. 1. vyd. Praha: Portál, 2013. ISBN 978-80-262-0369-8.
- SOUDEKOVÁ, M. *O zdravých vztazích mezi lidmi*. 1. vyd. Brno: DOPLNĚK, 2006. ISBN 80-7239-196-8.
- SOUSEDÍK, S. *Svoboda a lidská práva*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, 2010. ISBN 978-80-7429-036-7.
- SPAEMANN, R. *Základní mravní pojmy a postoje*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1995. Z něm. originálu přel. Karel Hlavoň. ISBN 80-205-0484-2.
- ŠRAJER, J. Lidská důstojnost a sociální práce. *Sociální práce/Sociálna práca*, 2006, č. 2, s. 109–113.
- ŠULISTA, P., PROKOPIUS, V. *Krize svědomí*. 1. vyd. Praha: Triton, 2011. ISBN 978-80-7387-433-9.
- TAVEL, P. Pojem lásky v súčasnej psychológii. *Teologické texty*, 2008, č. 2.
- THEISSEN, G. *Úvod do Nového zákona*. 1. vyd. Jihlava: Mlýn, 2008. Z něm. origin. přeložil Miroslav Rozbořil a Ctirad Novák. ISBN 978-80-86498-26-3.
- ÚLEHLA, I. *Umění pomáhat*. 3. vyd. Praha: SLON, 2007. ISBN 978-80-86429-36-6.
- VÁGNEROVÁ, M. *Psychopatologie pro pomáhající profese: variabilita a patologie lidské psychiky*. 1. vyd. Praha: Portál, 1999. ISBN 80-7178-214-9.
- VALENTA, M. *Camphillské hnutí a německý výchovně vzdělávací systém. Péče o mentálně postižené v zahraničí II*. 1. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 1995. ISBN 80-7067-460-1.
- VANČURA, J. *Zkušenost rodičů dětí s mentálním postižením*. 1. vyd. Brno: Společnost pro odbornou literaturu, 2007. ISBN 978-80-87029-14-5.
- VANIER, J. *Cesta k lidství*. 1. vyd. Praha: Portál, 2004. ISBN 80-7178-805-8.

VÁVROVÁ, S. *Doprovázení v pomáhajících profesích*. 1. vyd. Praha: Portál, 2012. ISBN 978-80-262-0087-1.

VÍRA A SVĚTLO. *Zakladatelé*. [online] .2015 [cit. 22.2.2015]. Dostupné na WWW:<http://viraasvetlo.evangelnet.cz/oVire/zakladatele_viry_a_svetla.htm>

VYBÍRAL, Z. *Psychologie komunikace*. 2. vyd. Praha: Portál, 2009. ISBN 978-80-7367-387-1.

ZAMAROVSKÝ, P. *Příběh antické filosofie*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství ČVUT, 2006. ISBN 80-01-03354-6.

ABSTRAKT

KUPSOVÁ, J. *Rizika a přínosy vyplývající ze vztahu sociálního pracovníka a klientů s mentálním postižením*. České Budějovice 2015. Diplomová práce. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Teologická fakulta. Katedra etiky, psychologie a charitativní práce. Vedoucí práce A. Křišťan.

Klíčová slova: mentální postižení, pobytové zařízení, sociální práce, přátelský vztah, křesťanská láska, inherentní důstojnost, deinstitucionalizace, camphillská komunita, na osobu zaměřený přístup

Práce se zabývá specifiky vztahové problematiky klientů s mentálním postižením v sociálních zařízeních poskytující pobytové služby, klade důraz na vztah mezi klientem a pracovníkem v sociálních službách. Charakterizuje význam mezilidského vztahu pro inherentní důstojnost každého jedince, popisuje kulturní a náboženské zdroje uznání důstojnosti lidí s mentálním postižením v dnešní společnosti. Popisuje způsoby zdravé komunikace, jako nedílnou součást sociálního vztahu, také při prevenci konfliktních situací v pobytovém zařízení. Zjišťuje úskalí nesymetrického vztahu mezi pracovníkem plynoucí z hierarchické struktury organizace, charakterizuje změnu vztahu v rámci procesu deinstitucionalizace. Přibližuje různé náhledy na vztah mezi pracovníkem a klientem v některých klasických i alternativních formách pobytových služeb, zde zastoupených komunitami Archa a camphillskými komunitami. Ve své závěrečné části práce shrnuje rizika a přínosy plynoucí z navázání přátelského vztahu ke klientovi s mentálním postižením, rizika spočívající v nevyváženosti vztahu a nepřirozeného vztahového prostředí pobytových služeb.

ABSTRACT

Risks and Benefits of the Interactions between Social Workers and Mentally Disabled Clients.

Key words: mental disability, residential facility, social work, friendly attitude, Christian love, inherent dignity, deinstitutionalisation, Camphill community, client oriented approach

The work deals with the specifics of interactions between mentally disabled clients in the residential facilities providing institutional care, in particular with the relations between clients and social workers/carers. It analyses the role of interpersonal relations for individual's inherent dignity, describes cultural and religious sources which recognise dignity of the mentally disabled in the contemporary society. It also strives to explain healthy ways of communication as an important and integral part of social interactions and how such methods can help to prevent conflicts in residential facilities. There is identification of risks of asymmetric relations between clients and carers due to the organisational hierarchy and the relevant changes brought about in the course of the deinstitutionalisation process. It provides various aspects of the relationship between employees and clients in traditional and alternative forms of residential facilities which in this particular case are represented by the Arch and Camphill communities. The Conclusions provide a summary of risks and benefits resulting from friendly attitude to mentally disabled clients and risks posed by the unequal and unnatural relations in residential facilities.

